

טוטלית שבה רמת הקומיוניטס, בעיקר האידיאולוגית, היא גבוהה. הדת, קיום המצוות וערך לימוד התורה הם ערכים מרכזיים באידיאולוגיה זו, והטקסים מכוונים כדי ליצור את תחושת ה"קהילתיות" או הקומיוניטס. לעומת זאת ליחיד ש"חוזר בשאלה", תחושת הקומיוניטס מתרופפת בגלל המעבר לחברה המודרנית הפתוחה. בחברה זו עליו ללמוד את דפוסי הקומיוניטס הספונטניים והנורמטיביים הבלתי מוכרים לו. מקור הסמכות אינו עוד אל טרנסצנדנטלי או דמות כריזמטית, למשל רב הקהילה. מקור הסמכות החדש הוא אימננטי, מן החברה ומן היחיד. היחיד שנמצא במצבי לימינוידיות משתמש בטקסי הגדרה אישיים שאמורים להפחית מתחושת הניכור והשוליות, ולהגדיר מחדש את זהותו בחברה החדשה שאליה הוא מבקש להיכנס.

עד כה ראינו את הקשר שבין תהליכי שינוי זהות של יחידים לבין השימוש בטקסי מעבר וטקסי הגדרה אישיים בתהליך זה. תהליך שינוי הזהות הדתית הוא ארוך ומורכב וה"חוזר" מבקש אישור (עצמי, משפחתי וקהילתי) לשינוי שחל בו. כאמור, אישור זה נעשה באמצעות טקסי הגדרה אישיים המשמשים כמכשיר ליצירת זהות של ה"חוזר בתשובה" ולאשרור זהותו והוא הדין לגבי ה"חוזר בשאלה".

ו. רמת הלימינליות ואופי הטקסים הלא רשמיים

רמת הלימינליות נקבעת על פי רמת ההתמודדות וההסתגלות למצבים אלה. טרנבול (Turnbull, 1991) מציין, שרמת הלימינליות מושפעת הן מגורמים אובייקטיביים בחברה (כמו רמת לימינליות גבוהה אצל יחיד המבקש להיכנס לכל חברה חדשה), והן מגורמים סובייקטיביים, המאפיינים התמודדות אישית של כל פרט על פי סיפור חייו. יש הסתגלות למצבי לימינליות מתונים ובינוניים מתמשכים וקבלת עזרה מ"מומחים" בקהילה החדשה שאליה מבקשים היחידים לעבור; ויש מצבי לימינליות חריפים שבהם רמת ההסתגלות נמוכה יחסית, ומצבי החיכוך והניתוק מרובים יותר.

"חוזרים בתשובה" הנמצאים במצבי לימינליות מתונים ובינוניים, לומדים תוך כדי הסתכלות כיצד עליהם להתנהג בטקסים הפומביים דתיים. ההגזמה בצורה, כפיצוי על אי הבנת התוכן, מאפשרת ליחידים אלה גמישות בהתנהגות ומתיחת גבולות המותר והאסור. סטטוס של "חוזר"/"שב"/"מתחזק" מאפשר עדיין התנהגות "שונה" ומוגבלת לזמן ולמקום. למשל, טבילה במקווה יותר

מן הרצוי, או טלטול הלולב בסוכות מעבר להלכה הרצויה, ללא ביקורת שלילית כלשהי מן הסביבה. בבדיחות הבאות נוכל לזהות את הקשיים הנובעים ממצבי הלימינליות של שבים טריים:

שבה טרייה באה בבהלה לרב: לסיר הבשר נפלה חתיכה של חמאה. מה לעשות? הרב שאל לגודלה של החמאה והשבה הטרייה אמרה שזו רק חתיכה קטנה. הרב פסק אם כן שזה בטל בשישים.⁴⁶ שמחה השבה הטרייה. שבוע לאחר מכן פגשה את הרב ואמרה לו בפנים קורנות – מהיום והלאה בכל סיר בשר אני שמה חתיכה קטנה של חמאה. הרי זה בטל בשישים.

תהליך הלמידה טרם הסתיים והשבה הטרייה אינה מבינה את המשמעות של "בטל בשישים". מצב לימינלי זה מצריך שינוי בהתנהגות ולמידה מחדש של מה שאסור, מה שמותר ומה שרצוי ואינו רצוי.

בעל תשובה נכנס לתפילת מנחה בבית כנסת של חרדים. במשך כל התפילה התפלל בדבקות, מחפש התעוררות הלב ודבקות. הוא רואה שמרבית התפילה החרדים יושבים. חושב בעל התשובה בלבו שהם ישנים ואומר להם: מסכנים, כתינוקות שנשבו אתם.

בעל התשובה טרם למד מתי אפשר לשבת בתפילה. כפיצוי בגלל אי הבנת התוכן הוא מגזים בביטוי פירושו של הנוהג.

כאמור, מצבים אלה מאופיינים גם בטקסי מעבר אישיים כמו, למשל, החלפה הדרגתית של פריטי לבוש קודמים; שינוי שם פרטי על ידי הוספת אות; לימינליות מתונה מאפשרת שמירה על קשרים ראשוניים כמערכת תמיכה; השתתפות במפגשים משפחתיים בשבתות, בחגים ובטקסי מעגל החיים, אגב ויתור הדדי (למשל, שימוש בכלים חד פעמיים וקנייה של אוכל כשר).

במצבי לימינליות חריפים וחדים, על ה"חוזר בתשובה" להסתגל במהירות לטקסים פומביים דתיים ולהתנתק באופן מיידי מהסמלים

46 "מפרש ר"ת כחוש הווה ולכך שרי דחלב כחוש אינו מפעפע ועי"ל כחוש הווה ויש בו מעט חלב ובטל בשישים" (תוספות מסכת חולין, פרק ז, דף צז, עמוד א). לפי ההלכה היהודית יש מקרים שבהם אוכל שעורבבו בו בשר וחלב אינו טָרֵף ומותר לאכילה. מקרים אלו הם מקרים שבהם אחד הרכיבים (בשר או חלב) מצוי בכמות הגדולה לפחות פי 60 מהמרכיב השני. למשל, אם נפלה חתיכת בשר לתוך כד חלב גדול, וכמות החלב גדולה לפחות פי 60 מכמות הבשר שנפל, הבשר בטל בשישים והחלב מותר לשתיה.

שאפיינו את עברו. במצבים אלה תוכני הטקסים האישיים קיצוניים יותר: מסירת כל פריטי הלבוש הקודמים; החלפת שם פרטי או הוספת שם חדש; הסרת כל התמונות, החפצים, הקלטות והפסקת השימוש במחשב או בטכנולוגיה; השתתפות בסדנאות "התחזקות" וניתוק ממעגל היחסים הראשוניים והמשניים. המפגשים בין ה"חוזר" לבין בני משפחתו מועטים, ומתקיימים רק בשבתות, בחגים או לעתים כמוזמן לטקסי מעגל החיים.

"חוזרים בשאלה" הנמצאים במצבי לימינליות מתונים ובינוניים, צריכים ללמוד את טקסי השילוב בחברה החילונית. המחסור בערכת טקסים והיעדר השליטה בזמן ובמרחב, מקשים על התמודדות זו. לעומת זאת, במצבי לימינליות חריפים וחדים, תוכני הטקס הופכים לאנטי דתיים ומלווים בכעס כלפי העולם שאותו עזבו. למשל, לבישת חולצות טריקו שמוטבעות עליהן סיסמאות אנטי דתיות; החלפת שם פרטי לשם חילוני קצר או לכינוי נוכרי; מסירת כל ספרי הקודש והחלפתם בספרות עממית; תליית תמונות ענק "לא צנועות" ותמונות נוף; גלישה לאתרי אינטרנט וצ'טים והשארת מסרים אנטי דתיים; הדגשת השירות בצבא כחובה אזרחית לאומית ואף דתית, בניגוד לחרדים שאינם משרתים בצבא.

ז. טקסים ולימינליות

"חוזרים בתשובה" לומדים את הריטואלים ואת הטקסים הדתיים פומביים, וכיצד עליהם לשמור על המצוות. הם דבקים בצורת הריטואל, כפיצוי על אי הבנת התוכן. למשל, בסוכות מברכים פעמיים על הלולב, כדי להראות דבקות; צועקים חזק בעת קריאת שמו של המן הצורר בפורים; קמים לתפילה לפני כולם; טובלים במקווה מעבר לנדרש. הריטואלים ודרך ניצול הפנאי בחיים של "קדושה" הם חלק מעבודת הקודש שהיחידים צריכים ללמוד. בולטת כאן ההגזמה בצורת הריטואל כפיצוי על החשש מפני טעות בתוכן, למשל, רחל בת-אל, "חוזרת בתשובה" שולחת 50 משלוחי מנות בפורים בגלל החשש "שזה לא יספיק".

הריטואלים בקרב "חוזרים בשאלה" אינם מוסדיים, ובמקומם באים טקסי אֶשְׁרֹר וטקסי הגדרה אישיים, הם אף ממציאים מסורת חדשה. ליחידים אלה אין ערכת טקסים קבועה שתשמש אותם, והם משתנים אפוא בהתאם למקום ולזמן. אם כן, בשתי הקבוצות טקסים משמשים כלי לשינוי ולעיצוב הזהות: "חוזרים בתשובה" נספגים לתוך טקסי העולם

הדתי שאותם הם מבצעים בקפידה רבה. כמו בכל חברה דתית, הטקסים הדתיים מהווים מצבים לימינליים ומצבי קומיוניטס. בחברה כזו אין מצב של פנאי שבו ניתן לעשות דברי חילון. גם מצב הפנאי הוא קודש מפני שהוא במסגרת "סעודת מצווה" (ברית מילה, בר מצווה, חתונה, סיום מסכת, חגיגות ל'ג בעומר וכדומה). תוך כדי השתתפות בטקסים אלה הולכת הזהות ומתקבעת. נוסף על כך כפי שכבר הוזכר מתחזקת זהותם באמצעות טקסי ההגדרה האישיים כשינוי הלבוש, שינוי השם, סילוק חפצי החול וכדומה. אצל "חוזרים בשאלה" מתקבעת הזהות בעיקר באמצעות טקסי הגדרה אישיים, שמשדרים להם עצמם ולסביבתם את השינויים שחלו בהם. זמן הפנאי אינו ממוסד ומפוקח, אלא מצוי בתחום המצבים הלימינוידיים כגון: ספורט, מסיבות, תיאטרון, סרטים וקונצרטים, המאפיינים חברה מודרנית.

ח. "חוזרים" כאנשי סף

טרנר מציע את המטפורה של "אנשי סף" (Liminal Personae) כדי לתאר זהות מעורפלת של יחידים. "חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה" הם ישויות לימינליות ואנשי סף: מצד אחד, הם משנים את זהותם מחילוני לחרדי, או מחרדי לחילוני, ומבקשים להתקבל כשווי זכויות בזהות החדשה. מצד שני, סטטוס של "חוזרים" הופך למצב קבע. תחושת הסף הלימינלית, שאמורה להיעלם בשלב השילוב, השלב השלישי בטקס המעבר, אינה נעלמת.

"חוזרים בתשובה" נחשבים על ידי חרדים מלידה כבעלי תשובה וכ"מתחזקים", אולם לעולם לא יחשיבו אותם כחרדים מן השורה. הדבר מתבטא, למשל, בשידוכין רק במסגרת "בעלי תשובה" ובלימודי תורה נפרדים במוסדות החינוך ובישיבות (פרידמן, 2005ב). אילן (2005) מוסיף: "במקום שבו לומדים בעלי תשובה, חרדים גמורים לא לומדים". ליאון (2005) מראה שמצב לימינלי מתמשך זה, משפיע על תחושת הניכור והתסכול של ה"חוזרים בתשובה", שחשים עצמם כישויות לימינליות וכאנשי סף בתוך הקהילה שאמורה לקלוט אותם. בבדיחה הבאה נוכל ללמוד על סף זה:

מעשה בדתי טרי ששב בתשובה בסמוך לימים הנוראים וחובב ספורט היה. רצה הגורל ובאותה שנה נקבע משחק חשוב וקובע שעתיד היה להיות משודר בליל "כל נדרי". עמד השב בפני ניסיון קשה מנשוא שצריך היה להכריע בין

אמונתו החדשה לבין אהבתו הנושנה. בצר לו, פנה לרבו. "ילמדנו רבנו, שאל, "מה אעשה ותקף עלי יצרי מאז?" חכך הרב בדעתו ואמר: "הן אמת היא שאין קדושה כקדושת יום הכיפורים שדוחה כל הבלי עולם הזה. אולם אם תקף עליך יצרך, והרי בעל תשובה טרי אתה, דע לך כי שמעתי שבימינו אפשר לפתור בעיות כאלה באמצעות מכשיר הנקרא וידאו. ואם אינך יכול לקיים שניהם, ראה שיקליטו לך וכך לא תפסיד את המשחק. שמח בעל התשובה שמחה גדולה ועזב את הרב בטוב לבב. בחג הסוכות, כשישב בסוכת הרב ושח בדברי תורה, פנה אליו מורו בחביבות ושאל: "נו, בני, הסתדרת בסוף?" "כבוד הרב, ענה בעל התשובה, אין בפי מילים להודות לכבודו. זה היה פתרון ממש מושלם. באמת, איך זה לא העליתי על דעתי קודם לכן שאפשר להקליט את כל נדרי?" (קובי אריאלי, מעריב, 28 באוקטובר, 2005, עמ' 21).

הקשר בין תוכן לצורה אינו כה פשוט: השב הטרי משתמש בצורה (הקלטה של תפילת כל נדרי ביום כיפור) כיוון שהתוכן (משמעות כל נדרי ביום כיפור) אינו נהיר לו דיו. בהמשך כשילמד את התכנים והמשמעויות של החגים, השבת והמועדים גם הצורה תשתנה. הבנת הצורה והתוכן של הריטואלים הדתיים תעזור ליחיד לצאת ממצבו הלימינלי (בין החילוניות לחרדיות). על התנהגות רצויה אפשר ללמוד מהסיפור הבא:

לפני כמה שנים, באחד מימי החורף נסעתי ליישוב ליד מודיעין כדי לראיין בעל ואישה שבים טריים לחסידות ברסלב. הגעתי בשעה שקבענו ובלבביות רבה הם הכניסו אותי לביתם. הצעתי שנשב במטבח, כיוון שמתוך ניסיוני ישיבה בסלון (לרוב מלווה בידיים שלובות) לא מאפשרת שיחה חופשית, ואילו המטבח הוא מרחב שבו אנשים נפתחים (וגם הייתי רעב מחמת הנסיעה הארוכה ומהקור בחוץ). בזווית עיני ראיתי שהאור במקרר דולק. כאנתרופולוג יעיל רשמתי זאת במחברת השדה שלי ושאלתי לפשר הדבר. הם הביטו בי ואמרו "שזה חשש מייחוד!" שתקתי ורשמתי במחברת שלי. חשבתי שהם צוחקים ורוצים אולי לבדוק אותי.

לקראת סיום הריאיון אזורתי אומץ (לא רציתי להישמע מלגלג) ושאלתי מה הקשר בין מקרר, אור וייחוד. בני הזוג הסבירו שהם מבינים שזו "לא הדרך אבל בכל זאת "כדי שלא ידברו... (כלשונם) הם הפרידו במקרר בין מוצרים שנשמעים "זכריים" (גזר, לחם, מלפפון) למוצרים שנשמעים "נקביים" (ככרובית, שמנת, עגבנייה). ההפרדה במקרר מטרתה למנוע "חיבור" (ייחוד) בין מוצרים של בשר ("זכריים") וחלב ("נקביים").

בנסיעה הביתה תפסתי את הקשר. הזוג ששב לאחרונה בתשובה עדיין חי בתקופת זמן לימינלית: מחד גיסא, כבר אינו יותר חילוני (לבוש, קיום

מצוות, מגורים); מאידך גיסא, בני הזוג עדיין אינם חרדים מלאים. עוד בשלב של למידה כיצד עליהם להתנהג, להתלבש, לדבר, מה רצוי, מה לא רצוי וכדומה. במצב סיפי זה הם לומדים את הצורה והתוכן של הריטואלים, ההתנהגות הרצויה בבית ומחוצה לו. הפרדת המוצרים (בשר וחלב) טרם ברורה להם וכדי שלא יכשלו בדברם ובהתנהגותם, הם מקשרים זאת להפרדת מוצרים לפי הצליל שלהם (זכרי ונקבי). כלשונם של בני הזוג: העיקר "שיראו שאנחנו עושים ומתכוונים".⁴⁷

בדומה, "חוזרים בשאלה" המבקשים להשלים את שילובם בחברה החילונית, מוצאים עצמם במצב לימינוידי סיפי, שבמרכזו ניתוק ובדידות הן מהמשפחה ומהקהילה שאותה עזבו והן מהחברה החילונית שאינה מסייעת בקליטתם.

סיפורי החיים של המרואיינים במחקר זה אינם מהווים מדגם סטטיסטי, אולם אפשר ללמוד מתיאורם של כל המרואיינים בעבודת השדה (שאותה אראה), ששינוי זהותם ועיצובה מחדש הם תהליך ארוך ומורכב שבמרכזו אימוץ זהות סיפית, ברובה שלא מרצון. העולם החרדי מבקש, ככלל, לתמוך בתנועת התשובה וב"חוזרים", אולם בתנאי שיישמרו גבולות הזהות בין ה"שבים" אנשי הסף, לבין חרדים "גמורים". בדומה, העולם החילוני מקבל ככלל את ה"שבים", אולם אינו תומך בהם או מקצה משאבים למטרה זו.

ט. בין קודש לחול: חגים, מועדים וימי השבוע

ולהבדיל בין הקדש ובין החל ובין הטמא ובין הטהור (ויקרא י, 10)

מעגל הזמן (יום, שבוע, שבת, חודש, שנה), פירושי חגים, מועדים וטקסים מרכיבים את ציר הזמן בחברה היהודית והישראלית.⁴⁸ "חוזרים בתשובה"

47 מקרר בשבת, בחגים ובמועדים אינו כה פשוט מבחינה הלכתית. במיוחד בעיית הדבר בקרב "חוזרים בתשובה" שאינם מכירים את כל ההלכות. למשל, האור שדולק בו, הטרמוסטט, החיישנים, מדחם הקירור ועוד. לרוב "חוזרים בתשובה" מבקשים היתר למקרר ישן ובחדש קונים דגם "כשר" למהדרין.

48 הספרות על טקסים, מועדים, מנהגים ומעגל החיים בישראל היא עצומה. להרחבה, ראו: ספרי מועדים וחגים (אריאל, 1962; כי טוב, 1976; שביד, 1984; מצגר ולנגנטל, 1988). זמן יהודי ישראלי וטקסים (חבלין, 2005; 2009; הופמן, 2009). טקסים ומעגל החיים (לביא, 2005; אחיטוב, תלמי ואחרים, 2007; לאו, 2008; כהנא, 2008; שטיינזלץ, 2008; ריסקין, 2009). שרעבי ודיוניה על

ו"חוזרים בשאלה" צריכים ללמוד כיצד להתנהג בציר הזמן החדש בחברה שאליה הם מבקשים להיכנס (החרדית או החילונית). ראשית, אראה את שני צירי הזמן (היהודי והישראלי), ולאחר מכן אבחן את השפעתם על ה"חוזרים" בשני התהליכים.

הזמן היהודי (המפריד בין קודש לחול) קשור למחזור הזמנים הכולל חגים ומועדים דתיים: מעגל החיים (ברית מילה, בר מצווה, בת מצווה, נישואין ואבלות); שבת, צומות (שבעה עשר בתמוז (הבקעת חומות ירושלים), תשעה באב (חורבן ירושלים ושני בתי המקדש), ג בתשרי (צום גדליה, רצח הנציב על יהודה סמוך לחורבן), עשרה בטבת (ירושלים במצור, יום הקדיש הכללי (יג באדר, תענית אסתר, י' בתשרי, יום הכיפורים); תענית שובבי"ם (ראשי תיבות של פרשות השבוע, שמות, וארא, בא, בשלח, יתרו, משפטים, מנהג חסידי לשרות בתענית במשך שישה שבועות, בין פרשת שמות למשפטים, בימי שני וחמישי כזמן תיקון חטאים), מעגל השנה בלוח השנה העברי המורכב מחודשי השנה העבריים (מזמן תשרי עד זמן אלול; ראש חודש, שנה מעוברת, ברכת הלבנה). לכך ניתן להוסיף טקסים רבים כטישים (שולחן שבת חסידי, וגם "באטע", "זיץ", "שעיוועס אחים"), טקסי אמן⁴⁹ (סעודת אָמֶנִים לזיכוי הרבים,⁵⁰ לסגולות ולהתחזקות), חלאקה (טקס תספורת ראשון

טקסים בחברה הישראלית (2005 א; 2007; 2009); בילו (2000) ודיונו בטקסי ילדות בחברה החרדית; טקסי נשים במקווה (סיקורל-אסתר, 1998; פולק-סאם, 2005). אתר "מכון הטקסים החילוניים", אתר "שבת לנשמ"ה" (מדרשה לנשים מכל הזרמים); טקסים והעידן החדש (תבורי, 2007); טקסים בתלמוד (רוזן-צבי, 2008; ארד, 2009); נוהגי שבת (בלידשטיין, 2004); מועדים דתיים בעיניים חילוניות (דשן, 1997, 1999א; בן-עמוס, 2004); יום הולדת במסורת ישראל (וינברגר וזפט, 2004; הררי, 2009).

49 סעודת אָמֶנִים: "... ואמרה האשה אמן" (במדבר, ה, 22) מיוחסת לדויד המלך שלפי המסורת תיקן שעל כל יהודי לברך בכל יום מאה ברכות כדי להתגבר על מגפה. סעודה (גם הפרשת חלה) שבה הנשים המשתתפות אומרות מאה פעמים אמן, כסגולה לפתרון בעיות היחיד והציבור, ובפרט סגולה לשידוך, להיריון, לבריאות ולפרנסה. מוציאים בסעודה מזונות מסוגים שונים לפי סדר של "מגע אש" (מזונות, גפן, עץ, אדמה, שהכול). גם מתחזקות ו"חוזרות בתשובה" נוהגות לעשות סעודות אלו כברכה לה', יחד ובקול רם, ובכך מקוות שהקב"ה יקשיב למצוקות ולצרות הנשטחות לפניו (ראו תיאורה של אלאור, 2006: 82-81). יש רבנים שטוענים כי זו דוגמא לעבודה זרה ולכניסת העולם החילוני דרך "חוזרות בתשובה" המבקשות סגולות במקום לעסוק בעולם התורה, במצוות, במעשים טובים ובתיקון הדרך.

50 "זיכוי הרבים" הוא אחת הדרכים להפצת היהדות (נוסף על כך: אכפתיות כלפי

לבנים בגיל שלוש, בהר מירון), סיום הש"ס (סיום קריאת הדף היומי בתלמוד הבבלי), טקס אותיות הדבש (בגיל שלוש, קריאה של אותיות א"ב מרוחות בדבש), מעבר מישיבה קטנה לישיבה גבוהה וטקסים רבים אחרים. חודשי ישראל נקבעים על פי הלבנה, והשנים נקבעות על פי החמה.

לכל חודש מוקנות משמעויות סמליות, היסטוריות ומנהגים שונים: ראש השנה (תשליך) יום כיפור (עשרת ימי תשובה, "בין כסה לעשור", תשובה, סליחה, כפרות), סוכות (שמחת בית השואבה, "הקהל" וברכת הכוהנים, הושענות והושענה רבא, שמיני עצרת, שמחת תורה), התרת נדרים (תשרי), שאילת הגשמים, יום פטירת רחל אמנו (מרחשון), חנוכה (כסלו), יום הקדיש הכללי, תענית ציבור (טבת), ט"ו בשבט, סדר ט"ו בשבט (שבט), פורים, שושן פורים, יום הולדתו ופטירתו של משה רבנו, תענית אסתר (מגילת אסתר באדר), קמחא דפסחא, שבת הגדול, יום פטירת מרים, פסח (הגדה של פסח), אבלות ימי ספירת העומר, פסח שני, ספירת העומר ול"ג בעומר.

שבועות, תיקון ליל שבועות (קריאת מגילת רות בסיון), צום י"ז בתמוז, אבלות בין המצרים (תמוז), תשעת הימים, בין ראש חודש אב לתשעה באב שבהם ממעיטים בשמחות, צום תשעה באב, קריאת מגילת איכה, חמישה עשר באב, חודש הרחמים והסליחות, יום בריאת העולם (אלול). בתורה שמות החודשים ניתנו כמספרים (החודש הראשון, החודש השני וכדומה). מקורם של שמות החודשים העבריים שבהם אנו משתמשים כיום, הוא מהתקופה הבבלית לאחר חורבן הבית הראשון. חלק מהחגים ומהמועדים מדאורייתא ("תורה", מצווה המופיעה במפורש במקרא או ישירות מתורה שבעל פה) וחלקם מדרבנן ("הרבנים שלנו", מצוות שמקורן מתקנות חכמי התורה).

במקורות היהודיים נכתב לא מעט על מעגל החיים, למשל, דברי התנא יהודה בן תימא:

הוא היה אומר: בן חמש שנים למקרא, בן עשר למשנה, בן שלש עזרה למצוות, בן חמש עשרה לתלמוד, בן שמונה עשרה לחופה, בן עשרים לרדוף, בן

עם ישראל, מניעת גזרות, עזרה לבורא עולם, דברי רבנים, סיפוק ושליחות הדור [כשליחי חב"ד] במובן ש"כל מצווה שיהודי עושה בזכות הפצת היהדות מזכה אותו בחיי נצח, גם אם לא קיבלו את דבריו יש לו זכות כי התאמץ לזכות את הרבים, להשפיע על עוד יהודי לקיים מצוות ולהתחבר לבורא עולם" (מתוך: אתר "עולם היהדות והקבלה", מדור הפצת יהדות).

שלושים לכוח, בן ארבעים לבינה, בן חמישים לעצה, בן שישים לזקנה, בן שבעים לשיבה, בן שמונים לגבורה, בן תשעים לשות, בן מאה כאילו מת ועבר ובטל מן העולם. בן בג בג אומר: הפוך בה והפוך בה, דכולא בה ובה תחזי, וסיב ובלה בה, ומנה לא תזוע, שאין לך מדה טובה הימנה (משנה מסכת אבות, פרק ה, משנה כא"ב).

המדרש מתאר דברים המתאימים לגילים שונים: דברים שהאדם עושה בעצמו (קריאה, למידה וכדומה) ודברים המתרחשים בחייו של אדם (הזדקנות, התבגרות וכדומה). התפיסה היהודית היא שהתורה שייכת למציאות מעבר לזמנים, למסגרות ולמקצועות, "הפוך בה... כלומר עם התורה חיים מילדות עד זקנה. לכל זמן יש את התפקיד המיוחד משלו. בזמירות למוצש"ק (מוצאי שבת קודש) הפיוט: "המבדיל בין קודש לחול, חטאותינו הוא ימחל, זרענו וכספנו ירבה כחול וככוכבים בלילה." המעבר הוא בין זמן שבת קודש לימי החול שאחריו. שירה של המשוררת זלדה מישקובסקי "שבת וחול" (1979) מדגים מעבר זה:

להדליק נרות בכל העולמות –	אבל ביום ראשון של חול,
זוהי שבת.	נפשי משלכת
להדליק נרות שבת	מלב האוקיינוס לחוף יבשה
זוהי קפיצת נפש הרת נצורות	ארוך וצר ושומם...
לים נהדר, שיש בו מסתורין	
של אש השקיעה. בהדליקי הנרות ייהפך	
חדרי לנהר די נור,	
באשדות ברקת שוקע לבי.	

הזמן הישראלי (המשלב קודש וחול) קשור למעגלי השנה הלועזיים (ספטמבר עד דצמבר) והוא כולל בתוכו את חגי ישראל וכן חגים ומועדים לאומיים, אישיים וגם חילוניים: יום תל חי (פברואר), יום ירושלים (מאי), יום האהבה, יום המשפחה, יום האם (פברואר), יום הזיכרון לשואה ולגבורה, יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ונפגעי פעולות האיבה, יום העצמאות (אפריל), יום הרצל (מאי), טקסי עדות כסהרנה (ספטמבר) ומימונה (מארס), יום הזיכרון לרצח רבין (4 בנובמבר), "החג של החגים" (חנוכה) טקסי העידן החדש (זמן משתנה), פסטיבלים שונים (כפסטיבל עכו) ועוד רבים. השמות הלועזיים של החודשים מקורם בשפה הלטינית.

צירי זמן אלו (יהודיים וישראליים) חשובים בתהליך שינוי הזהות הדתית, ועל ה"חוזרים" בשני התהליכים ללמוד כיצד להתנהל בהם. בלוח הבא (לוח 5) נוכל לראות את החלפת הריטואלים ושינוי הזהות:

לוח 4: החלפת ריטואלים ושינוי הזהות הדתית		
"חזרה בשאלה"	"חזרה בתשובה"	
ישראלי (חול)	יהודי (קודש)	מעגל הזמן
חילוני ואישי (אשרור)	דתי ופומבי	ריטואל
טקסים מבולבלים, טקסי אשרור, שמירה על אורח חיים (דתי ו/או חילוני)	טקסים מוגברים	מצבי לימינליות טקסיים
צורה (פחות חשובה), תוכן (חילוני, אישי חדש מרכזי)	הצורה לא פחות חשובה מהתוכן	צורה ותוכן
אבחנה אתנית פחות מרכזית בטקסים	הפרדה בין אשכנזים לספרדים	מוצא אתני
שילוב טקסי בין גברים לנשים (כבתי מדרש משותפים)	הפרדה טקסית ברורה בין גברים לנשים (בית כנסת, תפילות, "פטור נשים ממצוות עשה שהזמן גרמן")	הבדלי מגדר
אטי, החברה החילונית מאפשרת לבחור מה לשמור או למחוק מהעבר, שילוב של טקסים אישיים, דתיים וחילוניים. ואקום רוחני וטקסי	מהיר, החברה החרדית לא תאפשר מצבים לימינליים טקסיים מרובים, יש להתנהג כמו כולם, למחוק עבר חילוני טקסי במהירות	רה/דה סוציאליזציה טקסית
משבר (מה עושים?), החילול הראשון	התנסות ולמידה, הקידוש הראשון	השבת הראשונה
למידת החופש שבאכילה	למידת כללי הכשרות (מותר ואסור)	כשרות

טקסים במשפחה	קשה לנהל אורח חיים יהודי דתי טקסי בבית חילוני (כשרות, תפילות, קיום מצוות, שבת, חגים), לפיכך עוברים להתגורר במקום אחר המאפשר קיום הריטואלים הדתיים	ניתוק מבני המשפחה ומהקהילה משפיע נפשית ויוצר טקסי אֶשרור אישיים מבולבלים
--------------	---	--

לרוב עוברים ה"חוזרים בתשובה" את תהליך שינוי הזהות בקבוצה (לימוד יומי, שבוע, בית כנסת, סדנאות התחזקות, שבתות, חגים ומועדים) כאשר הטקסטים הכתובים (תורה, גמרא, ספרות חיצונית, ועוד) מאפשרים ללמוד כיצד לבצע את הטקסים והריטואליים השונים.⁵¹ למשל, תפילות (שחרית, מנחה וערבית), קריאת שמע, תפילת שמונה עשרה, משיב הרוח ומוריד הגשם/מוריד הטל, ברכת כוהנים, תפילות בבית הכנסת, קידוש הלבנה, מניין, נטילת ידיים, ברכת המזון (איזו ברכה מתאימה לאיזה סוג מזון), ברכת הגומל, קריאת תהלים, ציציות, בחירת כיפה/חצאית, הנחת תפילין וכדומה. מה שאדם דתי וחרדי לומד מינקותא על ה"חוזרים בתשובה" ללמוד במהירות יחסית.

"חוזרים בתשובה" לומדים שמושג הזמן והמועד בעולם החרדי שונה מהעולם החילוני (נויגרשל, תשס"א). חלוקה של זמן קיץ, זמן חורף, בין הזמנים (שלוש חופשות בעולם הישיבות) וחלוקה ברורה של יום, שבוע, שבת, חודש ושנה. לכל אחד מזמנים מלווים טקסים וריטואלים שאותם צריך ללמוד (למשל, כיצד להתפלל שלוש פעמים ביום, סידור התפילה, ימים מיוחדים, ראש חודש, לימוד פרשת השבוע וכדומה). הריטואלים קשורים ברובם למרחב הדתי הפומבי, למשל, אזכרות לנפטרים, התרת נדרים (שבועית), חנוכת בית, הילולות, הרמת ספר תורה, הקפות, התעוררות, מכירת מצוות (בשבת בהוצאת ספר תורה), סליחות, קבלת עול מלכות שמיים, תיקון ועוד ריטואלים רבים שאותם יש ללמוד.

51 בשנים האחרונות התפרסמו פרקי הדרכה רבים לבעלי תשובה. למשל, ראו: וגשל (1984); גרינולד (תשנ"ו); טיומקין (2008); אדלר (תשס"ח, תשס"ט); וסרמן (2008); כהן (תשס"ט); ובר (תשס"ט); פישר (2009); כחודה של מחט: מדריך לקירוב רחוקים, ישיבת אור התורה, 2009. וכן עיתון אדרבה, קולות מעולם התשובה, שצינתי קודם; ל"חוזרים בשאלה" אין ספרי הדרכה אלא כתבות הדרכה קצרות באתרי אינטרנט ("ה.ל.ל.", "דרור", "חופש").

חשוב להבין שהחברה החרדית אינה מאפשרת מצבים לימינליים טקסיים לאורך זמן, ועל המבקשים להיכנס לתוכה ללמוד במהירות את הטקסים והריטואלים הדתיים הפומביים. במקביל, על ה"חוזרים בשאלה" לוותר על טקסי העבר. למשל, יום הולדת לפי התאריך העברי ולא הלועזי. על מצב לימינלי טקסי ניתן ללמוד מניסיונה האישי של אורה מורג (1989):

חוזר בתשובה שרוצה להתחתן נכנס לצרות גדולות וחדשות, הוא בא למפעל עם נפש חצויה: חצי אחד נותר חילוני, עם תשוקה בלתי מובנת להתחתן מתוך אהבה, עם רצון לחבק את "הבתולה" טרם החופה, ועם הצורך לשאול שאלות אינטימיות. החצי השני האחר, קיבל על עצמו עול חדש של מצוות ומנהגים, הכופה נישואין בשידוך (שם: 55).⁵²

על מצבים לימינליים דומים ניתן ללמוד מסיפורו של איציק: פעם אחת, בחודש הראשון של ההתחזקות שלי, לפני התשובה שלי כיום, הלכתי לבית הכנסת עם מטבעות של כסף בכיס. לא יודע, פשוט נשאר במכנסיים מיום חול. סתם ללא כוונה. רוקנתי כיסי והתחלתי את התפילה. לרגע הסתכלו עלי מסביב. לא הבנתי למה. אחד משכני לחש לי, צא מהר ואל תבוא עם כסף בשבת. זה אסור. אבל שים זאת בקופה בכניסה ותחזור. היום אני מבין שהייתי תינוק שנשָׁפָּה. הרמתי את הכסף כי אמרו לי והיום אני מבין שזה היה אסור אבל העיקר הכוונה. הייתי שבוי בעולם חילוני וברוך השם הסבירו לי מה זה להיות יהודי מאמין.

מצבו הלימינלי של איציק נפתר לאחר שהוסברה לו קדושת השבת והאיסורים החלים בה. למשל, מלאכות, קריעת נייר טואלט, כיוון שעון מעורר לשחרית, חימום אוכל לתינוק בשבת וכדומה. דברים אלו ואחרים נלמדים בסדנאות המלוות גברים ונשים (בנפרד) מתחזקים כיצד להמשיך את הדרך ו"לחזור בתשובה" באופן מלא.

נוסף על כך ל"חוזרים בתשובה" קשה לקיים מצוות ואורח חיים דתי בביתם החילוני. למשל, המטבח שאינו כשר גורם להרגשת חוסר נוחות

52 ראו קפלן (2009: 135) שמציין שבחברה החרדית קיימת רגישות רבה למהותם ולגדריהם ההלכתיים של יחסי מין, ובמיוחד כלפי "חוזרים בתשובה" הבאים מעולם חילוני פתוח ומתירני. רבים מה"חוזרים בתשובה" עוברים שלב של נטייה חריפה לפרישות מינית. השוו: גרינולד (תשנ"ו: 221-234). מנגד ל"חוזרים בשאלה" פתיחות מינית זו חדשה להם.

ומהווה נטל על שאר בני המשפחה החילונים (ברנסון, תשס"א). מצבים אלו יוצרים חיכוכים (למשל, האם לחלל שבת ולכבד את המשפחה החילונית?) שמובילים בסופו של דבר לעזיבת הבית ומעבר לאזור דתי, כבני ברק, ירושלים או שכונות של מתחזקים וקהילות תשובה בבית שמש, בביתר, בחצור הגלילית, באשדוד, בחיפה, בנתניה ועוד.⁵³ גם במשפחות שבהן יש ניסיון להבנה ולשיתוף פעולה עם ה"חוזרים בתשובה" הדבר קשה ומצריך סוג של ויתור שלא כל צד מוכן, או יכול לבצע אותו. יש להדגיש שבהחלט אפשר למצוא גם משפחות השומרות על קשר עם בן/בת ש"חזרו בתשובה" ושני הצדדים מנסים לבוא זה לקראת זה. השחקן גברי בנאי מתאר ניסיון כזה:

כשאהוד בא, אני קונה גריל ועוף כשר למהדרין ושם צלחות חד פעמיות. אבל יש כאלה שלא יבואו ולא ייגעו בכוס מים, וזה די מקומם אותי. כמו אלי, אח של אהוד, או אביתר. אני מסתכל שהאוכל יהיה טעים, אתה מסתכל על האריזה.

במשפחת בנאי "חזרו בתשובה" כמה אחים ונוצר אצלם קושי בגלל סירוב חלק מהם לבוא לארוחת ליל שבת, למרות השימוש בכלים חד פעמיים וקניית אוכל כשר למהדרין. קשרי המשפחה נשמרים אולם איתם גם החיכוכים.

מנגד, "חוזרים בשאלה" רבים מוצאים עצמם במעין "ואקום טקסי" מסובך. מחד גיסא, הם יוצאים מחברה (חרדית) מרובת טקסים דתיים פומביים; מאידך גיסא, הם נכנסים לחברה (חילונית) שבה הטקסים יותר אישיים ולאומיים. כבר ראינו שאין להם ליווי צמוד, בצוותא או בחברותא. אם כן לא מדובר פה בהחלפה של טקס בטקס, אלא יש בחירה חופשית לגבי אלו טקסים וריטואליים מהחברה הקודמת משאירים, משנים או מוחקים. בחירה חופשית זו יוצרת טקסים מבולבלים.

"חוזרים בשאלה" צריכים ללמוד את מושג הזמן. למשל, החופש

53 מבחינה גיאוגרפית מעניין לראות את ירושלים ותל אביב כשני מרחבים מרכזיים: הראשונה היא עיר הקודש, האמונה והרוח; השנייה חומרית, פיזית, פתוחה יותר וגם כור היתוך רוחני משגשג (למשל, ליברליזם לצד קהילות חדשות המתקבצות סביב בית כנסת שלפתע נולד מחדש, מכירת חמץ בפסח וסדר ערב בישיבה חילונית). "חוזרים בתשובה" מבקשים להיכנס למרחב קדוש ו"חוזרים בשאלה" מבקשים להיכנס למרחב מחולן. רבות נכתב על משמעויותיו של מרחב וקודש בישראל, להרחבה (קצרה), ראו: עזריהו (2005); ויניצקי-סרוסי (2000); מרקון (2009); יגר (2009); כהנר (2009); להבי (2010).

הגדול, טקסי לאום וחופשות שאינן קשורות לזמן הדתי. הם מפסיקים לקיים את הריטואלים והטקסים הדתיים (כתפילות, קריאת שמע, מניין, נטילת ידיים, ברכת המזון, תפילות וכדומה). על פי רוב לא בא במקומם דבר מובנה. בלבול זה מחריף בעולם החילוני שבו ההפרדה המגדרית בטקסים היא פחות מובנית מזו שבעולם החרדי. למשל, בתי מדרש חילוניים משותפים לגברים ולנשים (כשיבת בִּינָה בתל אביב). כמו כן, בטקסים בעולם החילוני בולטת פחות ההפרדה האתנית בין אשכנזים למזרחים.

במציאות החברתית שלושה דברים משפיעים על היווצרות מצבי לימינליות שאינם פשוטים "לחוזרים בשאלה" רבים: (א) ואקום רוחני (בגלל העזיבה ושאלות האמונה הפתוחות); (ב) ניתוק מבני המשפחה החרדית; (ג) ואקום טקסי (החלפת יש באין). כדוגמא אביא את ההתנסות בשבת. "חוזרים בשאלה" רבים מציינים שהשבת הראשונה שלהם בעולם החילוני היא שבת של משבר. מסיפורו של חיים נבין זאת:

עזבתי משפחה אוהבת ו־12 אחים ואחיות. נו ומה יש לי פה. גורנישט. השבת היא השבת שלי... אני זוכר שהשבת הראשונה שלי שהייתי בה חרדי בלבוש חילוני לא ידעתי מה לעשות. לחלל? חס ושלום השמיים יפלו! פתחתי את המקרר, מוזיקה בפול ווליום, טלוויזיה, מחשב, כל האורות בבית. רעש מחריש אוזניים עד שהשכנים התעצבנו עלי. אבל לא אכפת לי. לקחתי כיסא, ישבתי במרכז הסלון והמתנתי שהשמיים יפלו. הרי זה מה שקורה למחלל שבת בפרהסיא, לא? כך לימדו אותי. שום דבר לא קרה. נשברתי... נכנסתי למיטה וכל השבת בכיתי. ממצב כזה או שאתה נופל או שאתה קם. אז קמתי.

בדומה לסיפור בהקדמה, חיים מתאר את הבלבול שחש בשבת. מזמן שבו ברור מה לעשות לזמן שבו לא ברור כלל מה לעשות. העבר המונח על הכתפיים מכביד ומשפיע על הקליטה בחברה החדשה. במצבים אלו יחידים רבים משתמשים בטקסים אישיים כדי לאשרר את זהותם החדשה, לעצמם וגם לחברה. למשל, קעקוע (שאסור ביהדות) כטקס ניתוק ומעבר לעולם החילוני. מן הצד השני, חילוני עם כתובת קעקוע בולטת על גופו – ימצא עצמו בבעיה. אמיר מספר על כתובת כזו והבעיה שנגרמת לו:

לאחר הצבא נסעתי לדרום אמריקה ועשיתי קעקוע של דרקון מדהים, כחול, אדום, ירוק כך על כל החזה שלי. זה היה טקס הגבריות שלי. זה לקח שעות ועמדתי כל הזמן. כל מי שהסתכל על זה מתפעל מיופי של עבודה. אבל לפני שנתיים התחזקתי והיום ברוך השם אני בעל תשובה אמיתי. אני זוכר

כשנכנסתי למקווה בפעם הראשונה, הורדתי את החולצה שלי וכולם שם במקווה השתתקו ומיד יצאו. ממש התביישתי ואמרתי לכולם: "זה אמיתי לא דיו שיורד." כששמתי את הכיפה השחורה, בחוץ עוד יותר התעצבנו עלי. לאחר מכן תקופה ארוכה הלכתי לרב והוא אישר לי ללכת לים ולטבול שם. כך אף אחד לא מסתכל ויש מצווה. מה אני יכול לעשות, החילוניות על הגוף שלי. זה לא כמו סיגריה שאני יכול להפסיק לעשן. הקב"ה מעמיד אותי בניסיון ואני עומד בו ברוך השם. לעשות לייזור לא אפשרי בגלל הגודל. אבל ברוך השם יתברך אני בניסיון.

אמיר צריך להתמודד עם טקס הגבריות שלו (קעקוע בולט) ומה שהתאים לחברה החילונית (טקס מעבר לאחר הצבא) אינו מתאים לעולם החרדי (הכרח להסתירו).⁵⁴ שינוי הנְעִימוֹן (רינגטון) בסלולארי משיר חסידי לשיר לועזי הוא חלק מהשינוי, החלפת הלבוש, הפסקת נוהל הברכות אבל גם רושמים בס"ד (או לק"י, ב"ה) על הדף. הפומבי מתחלף באישי. קבלת השבת (הרוחנית והפיזית) אינה פשוטה ל"חוזרים בתשובה" ול"חוזרים בשאלה". הראשונים, מתמודדים עם קשיים לשמור על השבת במרחב החילוני; השניים מתמודדים עם ניתוק מהמשפחה וכניסה למרחב מבולבל, ולא נהיר להם מה עליהם לעשות עם הריטואלים שעליהם גדלו. בשני המקרים השבת היא תקופה לימינלית שרמתה (מתונה או חדה) מושפעת מסיפור החיים של ה"חוזרים" בשתי הקבוצות. על מצב לימינלי דומה בשבת נוכל ללמוד מסיפורו של אייל:

54 ההלכה היהודית אוסרת על כתובת קעקוע כאחד מתרי"ג מצוות: "ושרט לנפש לא תתנו בבשרכם וכתובת קעקע לא תתנו בכם אני ה'" (ויקרא, יט, 28; גם רמב"ם, הלכות עבודה זרה פרק יב: "כתובת קעקע האמורה בתורה... וזה היה מנהג הגויים שרושמין עצמן לעבודה זרה שלהן.."). "חוזרים בתשובה" שעשו כתובת קעקע מסתירים אותה; "חוזרים בשאלה" יעשו לעתים כתובת קעקע כדרך חדשה בחייהם החילוניים (גם כניסיון של מעבר על האיסור). שאלות רבות מתעוררות במהלך שינוי הזהות, למשל, בן זוג מתחזק והשני לא, מה עושים? מה עושים עם כלב בבית כשאחד מבני הזוג מתחזק? ועוד. אתרי אינטרנט רבים מציעים שו"תים (שאלות ותשובות) מנומקות. גם רב המלווה את התהליך נותן פתרונות לשאלות הלכתיות ואישיות המתעוררות. בדומה, אומנים "חוזרים בתשובה" (כרמה בורשטין, אביתר בנאי, שולי רנד, דני שטג ועוד שהוזכרו כבר) מתמודדים עם אמנות ושמירת השבת. בורשטין שביקשה שסרטה "למלא את החלל" לא יוצג בשישי שבת אומרת: "לצופה זה עניין של נוחות, לי זה שאלה קיומית." (אברמוב, 2012. ידיעות אחרונות, 18 באוקטובר עמ' 4-5).

השבת היא זמן קדוש שבו אני יכול לנוח ולהתחזק פיזית ורוחנית. כל השכנים שלי נוסעים אבל אני ממלא מצברים. כשאתה מזכיר זאת (הוא פונה אלי) השבת הראשונה הייתה ממש קשה. מצד אחד לראשונה שמרתי על השבת. מצד שני האם עשיתי הכול? כל רגע קפצתי לראות אם סגרתי את הפלפון ואת המחשב שלי. נחתי. בערב הלכתי לבית הכנסת, כשירדתי במדרגות הבית שמתי את הכיפה הכחולה הרגילה שלי. היה זה יום גשום והייתה לי מין מטרייה קטנה. כשנכנסתי לבית הכנסת במרחק לא גדול כולם הסתכלו עליי. הרב העיר לי בפני הקהל לשים את המטרייה בחוץ. הרגשתי מבוכה גדולה והלכתי מבויש למקום ישיבה פנוי בצדו הימני של בית הכנסת. אחד המתפללים אמר לי "אל תדאג פשוט אל תביא מטרייה לפה שוב." כשהסתיימה התפילה הזמנתי מספר חברים דתיים חדשים לבית שלי, סתם כדי לקרוא או סתם לדבר. אבל בבית שלי יש כלב והם סירבו להיכנס. שוב פעם הבנתי שמשווא אינו כשורה. בהמשך הדרך שאלתי את הרב שעוזר לי מה פשר המטרייה והכלב. הוא הסביר לי שמטרייה בשבת וכלב בבית כשר אינם מקובלים. הוא נתן לי ספר הדרכות לשב הטרי. עכשיו אני מבין שיש לי עוד הרבה שאלות שאשאל בהמשך.

אייל מספר על מצבי לימינליות הקשורים לפתיחת מטרייה בבית הכנסת בשבת ועל כלבו בבית.⁵⁵ מצבים אלו יפתרו לאחר שיוסבר לאייל (בעל פה ובאמצעות ספרי הדרכה) מה רצוי ומה אינו רצוי; מה מותר ומה אסור. על מצב לימינלי נוסף נראה בסיפורו של יוסי:

ערב לפני טקס סיום הטירונות היה לי מה זה קשה. המשפחה החרדית שלי מחרימה אותי. אז מי יבוא? לא יודע סתם כזה... באותו הערב המפקד קרא לי ודרש ממני שאתייצב במגרש התרגילים לאימון אחרון ושהפעם אעשה צעידה ראויה, "כולם בטקס כמו אחד!" אמרתי לו ש"אשתדל".⁵⁶ באותו הרגע הוא

55 שימוש במטרייה בשבת יש בו משום מלאכה מן התורה ואין לעשות מצווה הבאה בעבירה (גם אם המרחק לבית הכנסת גדול). לגבי כלב, מדובר בחיה רעה (במובן של חשש לתקיפה, בבלי, מסכת כתובות דף מא) וטמאה (במובן שאסור לאוכלה). לא רצוי שיהיה כלב בחדר עם ספרי קודש ולכן, במשפחה חרדית לרוב לא נראה בעלי חיים.

56 המילה "השתדלות" היא פיזית ורוחנית: הכוונה להתאמצות לשם השגת דבר מה "באמת קבלתם התורה הזאת כראוי ועשיתם אותה בהשתדלות גדולה" (ספר הכוזרי ג, 8), "לבחור במעשה העבודה ולכוון אליה בהשתדלות והסכמה" (חובות הלבבות, הביטחון 4). מצד אחד חובה בסיסית להאמין ולבטוח באלוהים, ומצד אחר השתדלות ומאמץ לקיום עצמי ולקיום בני המשפחה (ביטחון והשתדלות

התעצבן עלי כאילו לגלגתי עליו. מה אמרתי, מה טוב יותר מלומר אשתדל? בהן צדק התכוונתי שאעשה זאת. באותו הערב הוא העמיד אותי למשפט אבל מזלי שהקצין השופט, הסרן, היה דתי והוא הבין את כוונתי וייתר לי.

יוסי ש"חזר בשאלה" מתאר קושי בטקס הטירונות בצבא: משפחתו התנתקה ממנו והוא חייל בודד. נוסף על כך אי הבנה תרבותית של המילה "השתדלות" הובילה למשפט צבאי. כוונתו של יוסי היא שהוא יעשה את כל ההשתדלות (במובן הרוחני של מאמץ להשיג דבר) כדי לצעוד נכון. מפקדו חשב שמדובר בזלזול ולא הבין את משמעות המילה העמוקה. חיכוכים אלו מאפיינים מצבי לימינליות שבהם ה"חוזרים" נמצאים בין שני עולמות וטרם ברורה להם ולסביבתם זהותם החדשה.

י. אתנוגרפיה של ניתוק, מעבר ושילוב

להלן אציג את הממצאים האתנוגרפיים של טקסי המעבר של ה"חוזרים בתשובה" וה"חוזרים בשאלה", המבטאים את שינוי הזהות המתחולל בהם. כאמור, בפרק זה מרוכזים יחדיו סיפורי החיים והתמות המרכזיות, המציגים תיאור גדוש וצפוף המבקש לעגן את הממצאים בספרות עדכנית.

הריאיונות מצביעים על כך ששינוי הזהות עשוי להיעשות באופן הדרגתי, דהיינו, בתהליך הנמשך כמה שבועות או חודשים, תוך כדי החלפה הדרגתית של סמלי זהות העבר בסמלי זהות חדשים, או באופן חד, דהיינו בפרק זמן של כמה ימים מאמצים ה"חוזרים" את סמלי הזהות החדשים ומתנתקים מן הישנים. את הממצאים אבדוק על פי שלושת השלבים הקלאסיים של טקסי המעבר: טקסי ניתוק, אתנוגרפיה של סמלי ניתוק; טקסי מעבר, אתנוגרפיה של סמלי מעבר; טקסי שילוב, אתנוגרפיה של סמלי שילוב. לוח 6 מסכם זאת:

לוח 5: טקסי הגדרה אישיים של "חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה" בתהליך המרת הזהות לפי קטגוריות מיון ושלבי טקס המעבר

		טקסי הגדרה אישיים	
		"חזרה בתשובה"	"חזרה בשאלה"
שלבי הטקס	ניתוק	שינוי לבוש שינוי שם פרטי תמונות וחפצים ספרים, קלטות, מחשב וטכנולוגיה ניתוק פיזי ושינוי מקום מגורים סדנאות שירות צבאי	השאת בגד ישן הוספת אות משאיר חלק שומר משתמש מקום חדש רחוק "התחזקות" וניתוק סיפורים על הצבא (אם שירת)
	מעבר	מצבי לימינליות / לימינוידיות משתנים	טקסיות מוגברת מצבי לימינליות מובנים שמירה על קשרים ראשוניים, תמיכה
	שילוב	שינוי לבוש מסגרות שידוך, נישואין ויחסים בין אישיים סדנאות מכתבי השלמה ויומנים	אימות לבוש "חרדי" שידוך בין "בעלי תשובה" רה סוציאליזציה בשני שלבים: ניתוק ושילוב ניתוק מסיפור העבר, פרסום סיפורי העבר רק באישור רבני

א. טקסי הפרדה וניתוק: אתנוגרפיה של סמלי הפרדה וניתוק

בסמלי הפרדה והניתוק המאפיינים את תחילת התהליך של טקסי המעבר, מתחילים המרואיינים את מסעם אל עבר השינוי הדרמטי בזהותם. את השינוי החל בזהותם אבדוק במקביל אצל "חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה".

1. שינוי לבוש

פריטי הלבוש של אדם אינם רק פריטי אופנה; הם מביעים את זהותו ואת מיקומו בחברה. זהותו של יהודי דתי מובחנת בכמה פריטי לבוש המבחינים אותו מחילונים וכן מבחינים בין קבוצות של דתיים המשתייכים לזרמים דתיים שונים.⁵⁷ למשל, כיפה לבנה סרוגה ורחבה של חסידי ברסלב; כיפה גדולה לחסידים, וכן הלאה. דנצי (תשנ"ה) ושלג (2000: 54-55) מבחינים בין החסידויות השונות לפי גודל הכיפה ועל פי סוג הבד: לחרדים מזרחיים כיפות קטיפה עם שוליים מבד; לדתיים לאומיים כיפה סרוגה, אולם גם ביניהם יש הבחנה לפי גודל, צבע או הדגמים הסרוגים בכיפה. חיינטי (1991), דנצי (תשנ"ה) וארליך-רון (2005) מבחינים גם בלבוש הנשים, למשל, חצאיות כהות וארוכות עד הקרסוליים לנשים חרדיות או חרד"ליות, וגם חצאית מעל מכנסיים לדתיות לאומיות. הם מתארים גם סוגים שונים של כיסויי ראש לנשים.⁵⁸

זהותם של יחידים משפיעה על הלבוש שאותו הם בוחרים. הלבוש מקבל חשיבות כמבנה זהות לא רק בחברה המסורתית והדתית אלא גם בחברה המודרנית, שפועלת על פי צו האופנה. ברור כי אופנת הלבוש

57 ראו כ"ץ (תש"מ: 96-137); כהן (תשנ"ז); חיינטי (1991); אפלבוים (2000: 87-82); פיקאר (2007: 244-271); שממפים את הלבוש לפי זרמים שונים בקרב קבוצות יהודיות אורתודוקסיות בימינו. לוי (1998: 40-46) וארן (2003) מתארים צורות שונות של כיפות.

58 ראו חקק (2009) שמרחיב את היחס לגוף, ללבוש ולהתנהגות בעקבות השינויים שעוברים על המגזר החרדי, ותהליך היציאה מהמרחב החרדי הסגור אל מגוון רחב של זירות במרחב הישראלי, השוו לחזן (2003); חזן וגמליאל (2003) ודיונים על הגוף בחברה הישראלית. ראו גם: חקק (2005: 24); הלמן (2012: 169); כ"ץ (2009); ושפיגל (2010). על היסטוריה ולבוש ביהדות, ראו: כ"ץ (תש"ס); רובין וקוסמן (2008); Rubin & Kosman (1997).

בחברה מושפעת ממידת המסורתיות או המודרניות שלה⁵⁹ וכן מהלחץ החברתי הקיים בחברה לקונפורמיות בלבוש הבגד כמבטא זהות בולטת. שינוי הלבוש נדון גם במחקרם של רובין, שמילוביץ ווייס (1994) בתאורם את השימוש שעושים בבגדים אנשים שמנים לאחר שרזו, ואת חשיבות הבגד בתהליך שינוי הזהות. הם מציינים כי מי שבטוח בשינוי הזהות שעבר, מסלק את בגדיו הישנים מן הבית, בדומה לשמנים שרזו; מי שעדיין מפקפק בזהותו שומר על בגדיו הישנים.

בחברה החרדית מסורתית קיימת הפרדה ברורה ונוקשה בין בגדי גברים לבגדי נשים. האפשרויות של גיוון בצבע או בעיצוב הבגד הן מעטות, ולדעתם עניין זה מייצג מסורת אבות ארוכת שנים. הומוגניות הלבוש מבטאת הומוגניות חברתית, עם וריאציות של סטטוס, כמו סוג המגבעת או החליפה לגברים. אצל נשים מופגן הסטטוס בעיצוב הבגדים שבדרך כלל הוא שמרני: "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהלים מה, 14) במובן שאישה יהודייה היא בת מלך ולפיכך עליה לשמור על כבודה וצניעותה.⁶⁰

בחברה החילונית מודרנית הבגד הוא אמצעי שליטה והתבלטות של יחידים, לפי צו האופנה. יש גם אופנה מותגית המתאימה לגברים ולנשים כאחד. מלבד סטטוס חברתי לפי המותג, ניתן גם לבטא זהות פוליטית המוטבעת כסיסמה על הבגד.

בשלב ההפרדה והניתוק על היחידים לשנות את לבושם ואת מה שהוא מסמל: ה"חוזרים בתשובה" לובשים פריטים חדשים כגון כיפה, ציצית, מכנסיים שחורים וחולצה לבנה המביעים לדעתם היסטוריה ומסורת רבת שנים, וה"חוזרים בשאלה" משנים את פריטי לבושם השמרני ולובשים לבוש חילוני אופנתי. להלן אדון בשינוי הלבוש אצל "חוזרים בתשובה" ו"חוזרים בשאלה".

59 על שינוי לבוש, ראו: גלפז-פלר (2008); Weiner & Eilberg-Schwartz (1992); Schneider, 1991); Schneider (1997).

60 בדיחה בקרב חסידים שבים טריים על בת מלך: רב אחד ביקש ללמד את תלמידיו כיצד להימנע מלחשוב מחשבות על נשים, והציע להם לדמיין את הנשים כעמודי טלגרף. כשיצאו לרחוב צעקו: "גוואלד, משני צדי הרחוב עומדים טורים של נשים", אמר להם: "כל ימי הייתי מתאמץ שיראו לכם הנשים כעמודי טלגרף, ואתם רואים לי עתה עמודי טלגרף כנשים."

(א) "חוזרים בתשובה"

ניתוק הדרגתי, אהוד עמיר: "החלטתי שאני רוצה לשים כיפה"

אהוד, "חוזר בתשובה" בן 35 מיישוב במרכז השרון, החליט להתנתק בגיל 20 מהעולם החילוני ולהיכנס לעולם החרדי וללמוד בישיבת "אורות התשובה" בבני ברק, לאחר שירות צבאי ביחידה עורפית. מוצאו מזרחי. יש לו שלוש אחיות. אמו ואביו בעלי תואר ראשון בחינוך ומלמדים בבית ספר תיכון. אהוד עובד בחנות מכולת, במשרה חלקית, ורוב שעות היממה לומד בישיבה. הוא נשוי ואב לחמישה בנים. אשתו מפרנסת עיקרית ותופרת מפות ווילונות.

יש לי החלטה! לא יודע אם כזו שתשנה את העולם אבל את שלי כן. החלטתי שאני רוצה לשים כיפה. לא גדולה יותר מדי, כזו שלסביבה שלי יהיה קל לעכל, אבל גם שלי זה לא יהיה מוזר. ראשית שמתי כיפה קטנה בצבע כחול כהה. כך זה לא יבלוט מדי ולא יבלבלו לי את המוח. לאחר כשלושה חודשים החלפתי אותה לצבע שחור וקצת יותר גדולה. גם זו לא בלטה אבל אז גם לא התביישתי בשינוי שלי.

כחלק מההתנתקות מהעולם החילוני, אהוד החליט "לשים כיפה". הוספת הכיפה נעשתה באופן מתון, מבחינת הגודל, מקטן לגדול, ומבחינת הצבע, מכחול כהה לשחור. חשובות היו לאהוד המתינות וההסתגלות, גם לסביבה שממנה יצא ושאינה הוא שומר על קשר, וגם למתחזקים בישיבה שאליה נכנס, כמו גם זמן הסתגלות שלו עצמו ללבוש החדש.

ניתוק הדרגתי, דוד לוי: "תמיד חשבתי ששחור הוא לאבל"

דוד, "חוזר בתשובה" בן 28 מקיבוץ בדרום הארץ, בחר לעבור לירושלים ולהתגורר בשכונה בדרום העיר, כאשר היה בן 25, לאחר שירות צבאי כלוחם, ולאחר שניסה להתפרנס מעבודות מזדמנות שונות. מוצאו מזרחי. יש לו שני אחים. הוא מחלק את זמנו בין עבודה בתור טכנאי תיקון מחשבים במהלך הבוקר, לבין לימוד תורה בשאר שעות היממה. דוד נשוי ואב לשתי בנות. אשתו אינה עובדת.

תמיד חשבתי ששחור הוא רק אבל (דוד צוחק) אבל מצחיק שכדי לגלות את האור אני לובש שחור. ממש לא היה קשה. אני רואה את כולם לובשים מכנסיים שחורים וחולצה לבנה, וכך גם אני. בהתחלה קצת קשה כיוון שבביקורים

הראשונים בקיבוץ חשתי קצת מוזר, אבל למדתי שאפשר לחיות עם שחור. הלכתי לחנות בקניון מֶלְחָה ובחרתי מכנסיים שחורים אבל עם סטייל, כאלה מחויטים. מה שונה? כפתור בחולצה יותר אופנתי, מכפלת בחולצה עם הדפס קטן מזהב (בלאו הכי זה בחולצה אבל זה נותן לי הרגשה טובה). מכנסיים עם מכפלת כפולה, וחגורה של חברה ידועה, כך כולם, גם בשכונה וגם בקיבוץ, קיבלו אותי וכך גם יכולתי להסתגל למציאות החדשה שלי לאט. רק לאחר תקופה ארוכה החלפתי מכנסיים וחולצה כמו כולם (בחברה החרדית). בשבתות ובמועדים מיוחדים אני שם את הכובע המיוחד שקניתי ואני מרגיש את הקדושה בכל עוצמתה.

דוד החליף את מכנסיו לשחורים ואת חולצתו ללבנה, אבל הקפיד רק על שינוי הצבע ולא על שינוי הצורה. הוא הלך לחנות בקניון מלחה וקנה שם בגדים עם "סטייל" כהגדרתו. כלומר, השינוי לא בלט כלפי חוץ, כי הוא היה לבוש ב"סטייל", אבל מבחינת גיבוש הזהות החדשה שלו הוא עשה צעד חשוב: זנח את הביגוד הצבעוני לטובת שחור ולבן, צבעים המקובלים בעולמו החדש. דוד מסביר כי במשך תקופה ארוכה בחר בפריטי לבוש אופנתיים (מכנסיים, חולצה וכובע), החלטה שאפשרה לו להסתגל למציאות החדשה של "קוד צבאי" בלבוש מתון, גם כלפי משפחתו בקיבוץ, וגם כלפי תושבי שכונתו החדשה בירושלים.

ניתוק הדרגתי, אוריה שטאובר:

"אצלנו בבני ברק אין מותג ויש נעל בס"ד"

אוריה, "חוזר בתשובה" בן 33, החל את חזרתו לדת לפני שלוש שנים בהיותו בן 30, כאשר היה סטודנט בשנה הראשונה בחוג לפילוסופיה ולתיאטרון באוניברסיטת תל אביב, ולאחר שסיים שירות צבאי כמכונאי מטוסים בחיל האוויר. אחרי השחרור הוא עבד בתור מוכר בחנות צילום. יש לו שתי אחיות; מוצאו אשכנזי. אמו עקרת בית ואביו רואה חשבון בחברת הנדסה במרכז הארץ. אוריה משמש מורה מחליף בבית ספר יסודי. הוא נשוי ואב לשתי בנות ובן. אשתו גננת.

מההתחלה של השינוי בי החלטתי שאני לא רוצה להיות קיצוני. החלטתי שאני רוצה לעשות הכול בהדרגה. גם בלבוש שלי. למשל בנעליים שהחלפתי. כל החיים שלי אני לובש נייק, ריבוק וחברות מפורסמות, נו אתה יודע, מותגים. אבל אצלנו, בבני ברק, ברוך השם, אין מותג ויש נעל בס"ד (אוריה צוחק בקול רם). מה זה נעל בס"ד? אני שואל בספק (אולי הוא צוחק עלי?). נעל בס"ד

זה פשוט נעל שחורה. אבל יש שחור ויש שחור. בהתחלה שמתי נעל שחורה מפוארת מאוד. הרי כל אחד יראה שאני לא סתם מתחזק או "חוזר בתשובה", צריך גם להראות כוונה והרי נאמר לבושו של אדם מראה על אופיו, אצלי תמיד תהיה נעל מצוחצחת כשאני יוצא החוצה.

בדומה לדוד, אוריה מספר שתמיד התלבש על פי צו האופנה. לכן, כשהתחיל את תהליך שינוי זהותו בגיל 30 חשוב היה לו לשמור על לבוש (חולצה, מכנסיים ונעליים) אופנתיים. בשכונה, בדרום הארץ, לשם עבר כדי ל"התחזק".⁶¹ הבגדים אינם חשובים לסובבים אותו, "העיקר שחור ולבן"; אבל מבחינתו חשוב לשמור על נעל אופנתית, אמנם לא צבעונית, אבל עדיין שחורה עם מותג. בביתו הראה לי אוריה את נעליו האדומות והכחולות: "אני סתם שומר, בשביל החוויה. נעל ריבוק לבית ונעל בס"ד לחוץ." הניתוק של אוריה מפריטי הלבוש הוא הדרגתי, הוא לא זורק אותם מביתו ונועל נעליים שחורות, אבל עם מותג.

ניתוק הדרגתי, גיא דויטש: "הוצאתי את חוטי הציצית החוצה"

גיא, "חוזר בתשובה" בן 41 מעיר בצפון הארץ, מתגורר בשכונה חרדית. הוא מעיד על עצמו כ"בעל תשובה" מזה כ-20 שנה, תהליך שהחל לאחר שירות צבאי כתותחן. מוצאו אשכנזי. יש לו אח אחד. אמו מזכירה בחנות רהיטים בצפון, ואביו סגן מנהל בית ספר יסודי. גיא מורה בבית ספר יסודי בירושלים, ובשעות הלילה הוא לומד בחברותא גמרא. גיא נשוי

61 המושג "להתחזק" מציין פעולה של חיזוק האמונה הדתית. מושג זה מסמל תהליך שבו היחיד מכריז בריש גלי כי הוא "מתחזק" במובן סמלי של הכרזה על שינוי פנימי וחיצוני. כשאומרים על יחיד/ה שהוא "מתחזק" מתכוונים לומר שאותו יחיד נמצא בתהליך ראשוני של חיזוק אמונתו הדתית ושינוי אורחות חייו. "חיזוק" האמונה הדתית מציין זמן סמלי של שינוי: מחד גיסא, הוא מסמל ערך מתמשך ביהדות של "חיזוק" האמונה באופן רציף במהלך החיים (למשל, בכוונות, במעשים טובים, במתן חסד); מאידך גיסא ל"חוזרים בתשובה" ה"התחזקות" אמורה להוות שלב זמני של שינוי אמונה דתית עד להשלמתה, וזאת למרות ש"חוזרים בתשובה" רבים מכוונים על ידי חרדים כ"מתחזקים" בדומה לבעלי תשובה, באופן שלילי, כסמל להיותם "מתחזקים" ולעולם לא "חרדים" שלמים ואמיתיים מלידה. ראו: לויסון (2005) ודיונו על תופעת ה"התחזקות" המתונה בעולם הישראלי החילוני; ומוצפי-האלר (2012), המתארת מסלולי התחזקות חדשים בקרב נשים בנות דור ראשון ושני בירוחם.

ואב לשישה בנים ושלוש בנות. אשתו מתפרנסת ממתן שיעורים פרטיים באנגלית.

איזו מצווה נעלה זו, כל בוקר אני שם את הציצית לאחר המקלחת או המקווה. הציצית בשבילי היא הקשר עם כל תרי"ג המצוות, עם עולם התורה. כשהתחלתי ל"חזור" לעולם התורה לא שמתי מיד ציצית. בהתחלה שמתי אותה בתוך המכנסים, שם עמוק מבפנים. לא יודע למה. כיום זה נראה טפשי אבל רציתי להיות מתון בסביבה שלי. לאחר כחודש אזורתי אומץ והוצאתי את חוטי הציצית החוצה ואיזה אור נגלה לי. בתחילה כרכתי את הציציות בחגורה ולאט לאט שחררתי כל אחד לחופשי, כפי שאני חופשי היום.

גיא מספר שבהתחלה דעת הסביבה הייתה חשובה לו מאוד באשר לציצית. הוא בחר להתנתק מן העולם החילוני באופן הדרגתי ומתון: תחילה תחב את ציציותיו לתוך המכנסים. לאחר כמה ימים הוציא את חוטי הציצית וכרך אותם בחגורה. לבסוף, הוציא את כל החוטים ל"חופשי" כחלק מתהליך הניתוק שלו מהעולם החילוני. כיום גיא מלמד בכולל בצפון הארץ, ובכל הזדמנות הוא מספר לבחורים בישיבה את "סיפור יציאת הציצית" כהגדרתו. הציצית, מסמלת לגבי גיא את הניתוק מעברו החילוני ואת השתלבותו האיטית בעולם התורה.

ניתוק הדרגתי, רחל באואר:

"רק לאחר מספר שבועות הלכתי לקנות חצאיות וחולצות"

רחל, "חוזרת בתשובה" בת 40, החלה את שינוי זהותה לאחר שחשה בגיל 30 שהיא מבקשת לשנות את צורת חייה. רחל מסכימה לדבר לאחר שהכירה אותי באמצעות מזכירה במקום העבודה, ולאחר שבעלה הסכים לקיום הריאיון כשהוא יושב ולומד תורה בחדר סמוך ומשמש כמפקח. רחל, ממוצא מזרחי, נשואה לתלמיד ישיבה ולהם חמישה בנים וארבע בנות. רחל לא שירתה בצבא בגלל בעיות רפואיות ועד גיל 30 התפרנסה כמוכרת בגדי תינוקות ברשת גדולה. אמא של רחל יועצת חינוכית ואביה מובטל. רחל עקרת בית ומתפרנסת מתיקון בגדים בביתה. בעלה תלמיד תורה בישיבה. כיום אני בת 40 אבל שתדע לך (רחל פונה אליי בחיוך) אתה לא יודע להיכן בורא עולם קדוש יכול לקחת אותך. אני הייתי הכי מוזרה בלבוש שלי: לבשתי מכנסיים קרועים, חולצות צבעוניות והכול כזה צועק. לפני עשר שנים התחלתי להבין שזה לא זה, אני חיה חיים ריקים. חברה שלי הכירה לי רבנית ושם ברוך

השם שוחחנו ימים רבים עד שהבנתי שאני עוברת לעולם הברכה הזה. זה קרה רק אחרי ששמתי חצאית לראשונה בחיי וכיסוי ראש של מטפחת כחולה כשמיים. אז הבנתי איזו טפשה אני שמפספסת את עולם האור. הבנתי שזהו תהליך ארוך ולכן עליי לעשות הכול בהדרגה. את המכנסיים והחולצות ארזתי ונתתי לחברות שלי מעברי, ואת השאר תרמתי לחסד. היו לי כמה חצאיות שהשתמשתי בהן גם בשכונה שבה אני גרה כיום. רק לאחר מספר שבועות הלכתי לקנות חצאיות וחולצות חדשות. אצלי הכלל בחיים הוא "במתינות דרכי עולם" וכך גם עשיתי.

רחל מספרת כי שינוי הלבוש שלה, כמו שינוי זהותה, היה תהליך הדרגתי ומתון. היא מסרה את בגדיה, אולם השאירה כמה חצאיות וחולצות המתאימות לעולם שאליו נכנסה. רק לאחר כמה שבועות, כדבריה, רחל קנתה בגדים נוספים ומטפחת כחולה גדולה ככיסוי ראש. הניתוק מהעולם החילוני לווה בניתוק סמלי הלבוש באופן מתון והדרגתי, מה שאפשר לרחל להסתגל לקוד הלבוש החדש תוך כדי שמירה על סמלים מועטים מעברה. שינוי הדרגתי זה מתאים לניתוק ההדרגתי בזהות שבה היא בוחרת, הדבר מקבל חיזוק במשפט שבו היא מציינת "במתינות דרכי עולם" גם בעולם וגם בזהות האישית שלה.

ניתוק חד, דוד מנחם: מגרב טמאה לגרב טהורה

דוד, "חוזר בתשובה" בן 35 מירושלים עזב את תל אביב ועבר להתגורר מעל לכולל במרכז ירושלים. מוצאו אשכנזי. יש לו שתי אחיות. דוד אינו עובד ומשקיע את כל זמנו בלימוד תורה. אמו מורה מחליפה בבית ספר תיכון בתל אביב ואביו נהג מונית. דוד מקבל שכר חודשי מהישיבה ולפעמים הוא עוזר בסבלות מזדמנת באזור מגוריו. אשתו סורגת כיפות וצעיפים.

מהרגע הראשון היה ברור לי שאני זורק הכול. כן זה אולי נראה מעשה של מטורף, אבל אתה לא יכול לחזור לעולם התורה ולהשאיר את כל הטומאה מעברך. כדי להיות זכאי וטהור אני חושב. וכך עשיתי, זרקתי מכנסיים בלויים, ג'ינס, חולצות מוזרות וכל מיני פריטי לבוש מהעבר שלי. אני לא יודע אם אני מתבייש בהם, [דוד שותק...] כיום ברוך השם אני חזק ומתחזק ולכן אני צריך להראות את זה גם בבית, וגם בחוץ. אדם לא יכול להשתנות ולהתקרב לעולם הקדוש ולהישאר עם גרביים טמאים, יש לעבור לגרביים טהורים! הדבר הראשון שעשיתי הוא לקנות גרביים, מכנסיים וחולצה לבנה. ברגע שלבשתי

אותם הרגשתי שהנה אני אדם חדש. אני יודע כמובן שלא מקדשים בגדים אבל בשבילי זה סימל ניתוק מלא מהעבר.

דוד מספר כי חש שעליו לבצע שינוי חד וסופי של זהותו. לכן זרק מביתו את כל בגדיו וקנה גרביים ופריטי לבוש חדשים. אפילו גרביים, שבדרך כלל אינם נראים דורשים שינוי, כיוון שהם מבטאים גם את קבלת הזהות שלו בינו לבין עצמו. דוד מבין שאין בהם משום קדושה, אולם הם משמשים לו אישור לשינוי בזהותו. הגרביים שאותם הוא מדגיש מסמלים עבורו התחלה חדשה אבל גם הוכחה לעצמו, וכנראה גם לסביבתו, שמולם עומד אדם שחזק באמונתו, ולראיה הניתוק המוחלט מכל מה שמייצג את עברו. בשונה מקודמיו, אהוד, דוד, אוריה וגיא שבוחרים בדרך מתונה והדרגתית של שינוי, דוד חש שעליו להתנתק מהעולם החילוני באופן חד וראשיתו בשינוי בבגדים ובגרביים ה"טמאים" כלשוננו.

ניתוק חד, אברהם יוסף: "צריך להתנתק מלבוש העבר לחלוטין"

אברהם, "חוזר בתשובה" בן 42, החל את חזרתו לדת בגיל 30 בערך. התפרנס מהתקנת מזגנים, מקצוע שלמד עוד בתקופת שירותו בחיל התחזוקה בצבא. מוצאו מזרחי. יש לו שתי אחיות. הוריו עובדים בחברת המים מקורות. אברהם עובד בתור עוזר לטכנאי מזגנים במשרה חלקית, ואת רוב שעות היום הוא מחלק בין התנדבות בחלוקת מזון לנזקקים בבית תמחוי, לבין לימוד תורה בישיבה שליד ביתו. אברהם נשוי ואב לשישה בנים. אשתו מורה בבית ספר יסודי.

אני אדם חזק באמונתי אבל לא יכולתי לעשות זאת לולא החלטתי לפני כעשר שנים לעשות מעשה: לאחר שירות מילואים קשה גמלה בי ההחלטה שאני צריך שינוי. התחלתי ללמוד שיעורים מפי רב במרכז מתחזקים, וכך גיליתי שיש אור אחר. לאחר כשנתיים הבנתי שאני חייב לעשות מעשה, לקחתי חבילה של הבגדים שלי ומסרתי את כולם לחסד. הרגשתי הקלה עצומה. הרגשתי שאני לא יכול לעשות שעטנו באמונה שלי, או שאני מאמין שלם או שאני לא. אין באמצע. אני שלם ולכן גם בבגדים שלי לא יהיה לי שעטנו, לא אערבב בגדים. זה אולי נראה לך מוזר, המילה שעטנו ולא שייכת לפה, אבל בשבילי הרגשתי מין תחושה כזו שהנה אני רואה את השינוי וכדי להשלים אותו עליי מיד לקנות חולצה לבנה, מכנסיים כהים, גרביים, נעליים וכובע לשבת. למה? ככה חשתי מבפנים, אם בחיצוניות שלי אעשה שינוי זה ישלים את השינוי הפנימי. לכן צריך להתנתק מלבוש העבר לחלוטין.

כמו דוד, אברהם חש ששינוי פנימי אינו יכול להיות מושלם ללא ניתוק חד מן העבר. לכן, מסר את כל בגדיו לחסד וקנה בגדים שיתאימו לקודים של השכונה, במרכז בני ברק, שבה הוא חי. קוד הלבוש שמוכתב הוא נוקשה, ודוד ואברהם מספרים שכדי להתגבר על הקשיים בהסתגלות בחרו בדרך של ניתוק חד ומוחלט מעברם, תחילה, במסירת הלבוש מעברם וקניית פריטי לבוש שיביעו את שינוי הזהות שעברו. כבר ראינו כי בתהליך ה"חזרה בתשובה" של אהוד, דוד, אוריה וגיא הם התנתקו באופן הדרגתי ומתון מעולם הלבוש השייך לעברם, ואילו דוד ואברהם התנתקו מלבושם בעבר באופן חד ומוחלט. מעניין לראות שבתהליך הניתוק של כולם יש שימוש בשפת קודש וחול גם יחד: למשל, נעל עם מותג, נעל בס"ד; גרב טמא, גרב טהור; בגדי עבר, שעטנז. השימוש בשפת חול ובשפת קודש בו בזמן לא נועד רק לתיאור השינוי אלא בעיקר במתן אישור ותיקוף לתהליך שינוי הזהות.

ניתוק חד, מיכל נאמן: "היום אני ברוך השם כמו כולם"

מיכל נאמן, בת 30, החלה את תהליך ה"חזרה בתשובה" שלה בגיל 27, לאחר השחרור מהצבא, ולאחר שעבדה כבוחנת בבגרויות בבתי ספר תיכוניים. מיכל החלה ללכת לשיעורי "התחזקות" באולפנה בדרום הארץ, והסכימה לשוחח עמי בתום השיעורים. מוצאה אשכנזי. יש לה שלוש אחיות. הוריה עובדים כעורכי דין במרכז הארץ. מיכל נשואה, היא אם לשלושה בנים. עוזרת גננת בבית שכנתה. בעלה לומד משפטים בקריה המשפטית בקריית אונו.

תהליך הכניסה לעולם הקדוש היה לי קל, ברוך השם. קודם כל לקחתי את כל הבגדים של העבר. מבחינתי הם שייכים לעבר שבו הייתי, הבנתי שכדי שאוכל ללכת בשביל החדש עליי מיד לתת את הכול: מכנסיים, חולצות, גרביים, טרנינג מוזר כזה (מי לובש? מיכל צוחקת). היום אני ברוך השם כמו כולם. אני זוכרת היטב כמה נפלא זה היה ללכת עם אחת החברות שלי לחנות בירושלים. קנינו שם חצאית שחורה וחולצה לבנה עם שרוולים ארוכים. אני זוכרת שלבשתי אותם לראשונה ודמעות עלו לי בעיניים, הבנתי שהתנתקתי מהעולם הקודם שלי והרגשתי הרגשת אושר מיוחדת.

במהלך שיעורי ה"התחזקות" מיכל החלה לשנות את אורחות חייה, למשל, שמירה על כשרות, שבת, חגים ומועדים. היא בחרה לשנות את בגדיה באופן חד על ידי שמסרה את כל בגדיה, כולל אלה שיכלו להתאים לעולמה

החדש (כמו חצאיות או חולצות ארוכות), והלכה לקנות בגדים חדשים. היא מסבירה שכדי שתוכל להיכנס לעולם הקדוש, היא חייבת בניתוק חד מלבוש שאינו מתאים עוד לעולם אשר אליו היא מבקשת להיכנס. מעניין לציין את הדימויים שמיכל משתמשת בהם: מול עולמה הקודם בעבר, שאותו אינה מתארת בהרחבה, מיכל מתארת את עולמה החדש בדימויים של אושר, דמעות, התרגשות ושביל חדש. בכניסה לעולם חדש זה, היא מתנתקת באופן סופי מסמלי הלבוש של עברה ומחליפה אותם בסמלי לבוש חדשים.

(ב) "חוזרים בשאלה"

גם אצל ה"חוזרים בשאלה" אנו רואים ניתוק הדרגתי מול ניתוק חד ומוחלט:

ניתוק הדרגתי, נתנאל (נתי) שלמה: "גם הכיפה לא ירדה בן יום"

נתנאל (נתי), "חוזר בשאלה" בן 39. משפחתו החרדית גרה בירושלים ויש לו חמישה אחים ושתי אחיות. אמו מבשלת תבשילים לקראת שבת ומוכרת אותם בשכונה, אביו משמש רב בישיבה קטנה באזור מגוריו. בגיל 18 החל נתנאל את שינוי זהותו, לאחר שעזב את הישיבה והתגייס לצבא כלוחם. כיום הוא גר בדרום הארץ. נשוי ואב לשלושה ילדים. מוצאו מזרחי והוא מתקין תוכנות מחשב. אשתו עקרת בית.

הדבר הראשון שעשיתי כשהחלטתי לחזור בשאלה היה הורדת הכיפה. מעשה זה היה לי קשה מאוד, כיוון שמגיל צעיר התרגלתי שהיא על הראש שלי. בגיל 18 התחילו הרהורים שלי על החיים בישיבה. זה תהליך ארוך מאוד. לא בן יום. גם הכיפה לא ירדה בן יום. קודם כל מכיפה שחורה החלפתי לכיפה כחולה סרוגה, כחולה כהה. אמנם ידעתי בלב שאני לא רוצה להישאר שם, אבל היתה בי מן יראת כבוד ולא הורדתי אותה לחלוטין מהראש. גם לא רציתי שההורים שלי ייפגעו, הרי כבר השכנה והמכולת שאלו אותה "נו, הכול בסדר איתו?" "כן, זו תקופה כזו משונה", ענתה אמא שלי. לאחר כחודש, הקטנתי עוד יותר את הכיפה, ולבסוף הורדתי אותה בכלל. לא יכולתי ולא רציתי להוריד אותה מיד. הרגשתי שאם אעשה זאת לאט לאט יהיה לי קל להסתגל. לומר לך שזה היה קל, ממש לא. אבל מבפנים ידעתי שזה נכון לגבי וכך עשיתי.

בגיל 18 נתנאל (נתי) החליט שאינו רוצה עוד ללמוד תורה כל היום, והוא מעוניין להתגייס לצבא. לאחר השחרור הוא עבר לדרום הארץ והתחתן עם בת קיבוץ. משפחתו של נתי חשובה לו מאוד, וגם כיום, כשהוא כמעט בן 40, עדיין חשוב לו לא לפגוע בהם. נתי לא מסיר את הכיפה מראשו מיד משתי סיבות: ראשית, הרצון שמשפחתו לא תיפגע בשל עזיבתו את החברה החרדית (למשל, כדי לפגוע בשידוכין של אחיו ואחיותיו), ושנית, המסורת והכבוד שהוא רוכש למה שהיא מסמלת. הסרת הכיפה נעשתה באופן הדרגתי, קודם כל כיפה קטנה יותר, ורק לאחר חודשים רבים הסרתה לחלוטין.

**ניתוק הדרגתי, בת-אל (בתי) יוסף:
"תקופה ארוכה מאוד לבשתי רק חצאיות"**

בת-אל (בתי), "חוזרת בשאלה" בת 31, עזבה את העולם החרדי בגיל 21 לאחר שסירבה לשידוך עם בן של רב ידוע מצפון הארץ. מוצאה מזרחי. משפחתה החרדית מונה שישה אחים וארבע אחיות. אמה עקרת בית. בת-אל לא שירתה בצבא ועזרה לאמה בעבודות הבית. אביה מלמד גמרא בבית מדרש בצפון. כיום היא סטודנטית לתואר שני בחינוך מיוחד באוניברסיטת בר אילן. לבת-אל יש חבר, ולאחרונה התארסה. ארוסה טכנאי מחשבים בחברת טלרד.

כבר מגיל 21 אני לא בעולם שם. זה לא קשה לי ואני שמחה על השינוי שעשיתי. אבל ממש מצחיק שאתה שואל (היא פונה אליי). דבר אחד, ותהרוג אותי למה, לא יכולתי לשנות מיד. זו החצאית. תקופה ארוכה מאוד לבשתי רק חצאיות. לא יודעת למה, אולי בדיעבד בגלל שהייתי כל כך רגילה לכך, ממש פחדתי להסתכל בחנויות על ג'ינס ומכנסיים בכלל. אבל זה לקח את הזמן שלו ולאחר כשנה, בגיל 23, קניתי את זוג המכנסיים הראשונים שלי. בשנה זו כל פעם קיצרתי במקצת את החצאית ולבסוף החלפתי אותה. זה לקח זמן להסתגל לשינוי, אבל אני שלמה כיום.

בת-אל (בתי) התלבטה רבות, ולבסוף החליטה שהיא לא רוצה לחיות בעולם שכופה עליה בן זוג שלא הכירה כלל. היציאה מהעולם החרדי לא הייתה קלה בשבילה, והיא מתארת תהליך הסתגלות ארוך, למשל, בנושא הלבוש. חלפה כשנה עד שהעזה ללבוש מכנסיים. בשנה זו היא קיצרה את אורך החצאיות שלה באופן הדרגתי, ולבסוף החליפה אותן במכנסיים.

ניתוק הדרגתי, שושנה (שוש) בן־זאב:
"לקח לי זמן להבין שיש עוד חולצות מלבד לבנות"

שושנה (שוש), "חוזרת בשאלה" בת 39, יצאה מהעולם החרדי בבני ברק בגיל 23. היא לא שירתה שירות בצבא. כיום מתגוררת בתל אביב. מוצאה אשכנזי. הוריה החרדים עלו מארצות הברית בהיותה תינוקת. יש לה חמש אחיות וארבעה אחים. אמה אינה עובדת, ואביה עובד בבקרים בתור משגיח כשרות בעיריית בני ברק ובערבים לומד גמרא בכולל. שושנה זבנית בחנות בגדים אופנתית בדיזנגוף סנטר בתל אביב; נשואה ואם לשלוש בנות. בעלה מובטל.

אני ובן זוגי הִכרנו לאחר ש"חזרתי בשאלה" או לאחר שיצאתי מהעולם החרדי. יש לי תשעה אחים וזוג הורים נפלא, אבל היה לי קשה עם כל החומרות. תבין, אני אדם די פתוח ותמיד אני שואלת ומנסה לבדוק למה כך ולא אחרת. תמיד קיבלתי נזיפה, והתשובה הייתה "תפקידך בחיים הוא כך... ולא כך... לא רציתי בזאת יותר. בגיל 23, כשאבא ואמא רמזו על שידוך, החלטתי סופית שאני לא יכולה להישאר. מצחיק שאתה שואל (צוחקת) אבל כשאני חושבת על כך, בן זוגי ממש כעס עליי בשנים הראשונות לנישואים שלנו. בהתחלה קניתי לו רק חולצות לבנות, ולקח לי זמן להבין שיש עוד חולצות מלבד לבנות. כיום אתה יכול לפתוח את הארון ולראות את שלל הצבעים, כולל לבנות. לא זרקתי שום חולצה, אלא לאט לאט החלפתי את החולצות בארון (פותחת את ארון החולצות ומראה לי את הצבעים השונים של החולצות ושל המכנסיים).

שוש מספרת על השינוי שעשתה בשל היותה נערה ששואלת שאלות רבות שהביאו אותה לספקות לגבי מיקומה בעולם החרדי. ארון הבגדים שלה ושל בן זוגה נשאר במשך תקופה ארוכה בצבע לבן, ובמיוחד החולצות. עברה כשנה עד שהחליפה, באופן איטי, את החולצות הלבנות בצבעוניות יותר. שוש לא זרקה דבר, אבל החליפה ושינתה את הבגדים בהדרגתיות. הזהות הקודמת נמשכה באמצעות הצבע, וחוט מקשר זה נותק בהדרגה.

ניתוק חד, אליהו (אלי) ישראלי:
"היה לי אומץ והורדיתי יום אחד את הכיפה"

אליהו (אלי), "חוזר בשאלה" בן 28, עזב את מקום מגוריו בירושלים ואת חמשת אחיו וחמשת אחיותיו. מוצאו אשכנזי, דור שישי בארץ. הוריו החרדים עובדים בבית המדרש ליד הבית; האם אחראית על הארוחות

במקום, והאב איש תחזוקה. אליהו סטודנט לתואר ראשון, שנה שלישית בלימודי קולנוע באוניברסיטת תל אביב; רווק.

זה היה קשה מאוד. לפני כשלוש שנים הגעתי למסקנה שזה לא בשבילי, שאני לא יכול יותר. ידעתי שיש שם עולם אחר, ואני רוצה לנסות להיכנס אליו. לא היה לי אדם שיעזור לי, ולכן הבנתי די מהר שהשינוי יהיה מהיר ומיידי. כמובן שהבנתי שזה יפגע במשפחה שלי ובחמשת אחיי הבוגרים. היה לי אומץ והורדתי בבוקר אחד את הכיפה. זה היה מיד, כך החלטתי. לפעמים כשאתה עושה מעשה, זה כמו צעקה לסביבה שלך. גם אני זעקתי, וזה נתן לי הרבה כוח. לאחר מספר ימים של הלם בסביבה שלי ודברים על "הוא השתגע", עברתי לגור עם חבר בשרון. הרגשתי חופשי.

אליהו (אלי) מספר ששינוי זהותו חייב לבוא באופן חד ומיידי. בשונה מנתי, בתי ושוש, ששינו את לבושם באופן מתון והדרגתי, נתי הבין שאין לו כוחות נפשיים להתמודדות כה ארוכה עם שינוי הזהות. לכן, לאחר לבטים רבים החליט שרק שינוי חד, כלומר הסרה של הכיפה, יאמר לסביבתו וגם לו עצמו שאינו שייך עוד לעולם החרדי. כך קל יחסית להגיד למשפחה ולסביבה בירושלים ש"אני לא אתכם עוד" כדברי נתי, וללא הכיפה גם קל יותר להיכנס לחברה החילונית בתל אביב.

ניתוק חד, חיה'לה (חיה) קופמן: "לא רוצה לחיות עם משטר של מדים"

חיה'לה (חיה), "חוזרת בשאלה" בת 36, עזבה את העולם החרדי בגיל 22 לאחר שמרדה בהוריה וברצונם שתתארס בגיל צעיר. היא לא שירתה בצבא. מוצאה אשכנזי. יש לה חמישה אחים ושלוש אחיות. משפחתה החרדית גרה במרכז. אמה עקרת בית, ואביה משמש עוזר לפעיל פוליטי מהשכונה. חיה לומדת משפטים לתואר ראשון באוניברסיטת בר אילן, ובשנה הבאה רוצה להמשיך לתואר שני במשפטים. היא נשואה ואם לשתי בנות, ובעלה טכנאי מזגנים.

כל חיי לבשתי מדים, בחגים ובשבתות. בגיל 17 אימא שלי לקחה אותי לשיעור עם הרבנית. הרבנית כל הזמן סיפרה על חשיבות המשפחה ועל הלכות שונות. הלכתי עם אימא לשיעורים עוד כשנה. הבנתי עמוק מבפנים שאני לא שייכת לעולם הזה. ידעתי שכל שינוי שאעשה יהיה קשה גם למשפחה שלי וגם לי. בגיל 22 אזורתי אומץ ואמרתי להוריי ולחמשת אחי וחמש אחיותיי שאני הולכת ללמוד באולפנה של נערות. לאמיתו של דבר הלכתי ללמוד משפטים באוניברסיטת בר אילן. הבנתי שהעזיבה צריכה להיות מיידית, אחרת לעולם

לא אצא. החלטתי שדבר ראשון אני לא רוצה לחיות עם משטר של מדים, וכבר ביום הראשון ללימודים הורדתי את כל המדים, חצאית, חולצה, ועשיתי תספורת קוצים קצרה, ואת הבגדים שלי מסרתי במרכז לקשיש ברמת גן. הכול היה מהיר מאוד וסופי.

לאחר שחיה הבינה שהיא רוצה שינוי ואינה מעוניינת להיות אם משפחה מורחבת ולגדל ילדים ובעל, כדבריה, היא החליטה "לחזור בשאלה" ולעזוב את משפחתה. חיה, בדומה לאלי, סבורה ששינוי לא יכול לבוא בהדרגה אלא באופן חד ומיידי. לכן, מסרה את כל ה"מדים", לבושה מהעבר, למרכז לקשיש ("זה מתאים לקשישים, אבל לא לי") ולא חזרה אליהם יותר. ההפרדה והניתוק של סמלי הלבוש, הן של ה"חוזרים בתשובה" והן של ה"חוזרים בשאלה", באים לידי ביטוי באופן מתון והדרגתי בסיפורים של אהוד, דויד, אוריה, גיא, נתי, בתי ושוש; ובאופן חד בסיפוריהם של דויד, אברהם, אלי וחיה.

2. שינוי שם פרטי

שם פרטי של יחיד הוא בבואה והשתקפות של החברה והתרבות שממנה בא או שאליה הוא מבקש להיכנס; כדברי מיד (1975), השם הפרטי הוא החלק החברתי (Me) בזהות היחיד, ודרכו הוא מביע את זהותו העצמית (Self). במתן שם פרטי או בשינויו אפשר לראות משמעויות חברתיות ואנתרופולוגיות שונות. גירץ טוען כי "שמו הפרטי של אדם הוא השארית הנותרת לו לאחר שמסירים ממנו את כל התגים התרבותיים המוצמדים לאישיותו, תגים שמעמדם החברתי בלט הרבה יותר" (גירץ, 1990: 241). חוקרים כמו וייטמן (1980), דינור (1985), שפט (תשמ"ה), שלו (1991), ונדב ואחרים (2008) מסכימים עם גירץ וטוענים כי במתן שמות פרטיים בארץ⁶²

62 ראו שטאל (2005: 15) שטוען כי השם הפרטי שניתן ליחידים מכניס אותם לתוך "מגירה של עם, של עדה, של חברה, של משפחה, של תקופה ומשאיר עלינו חותם הטבוע עמוק בנפשנו." במחקר רחב היקף, מציע שטאל לבחון את השם הפרטי לא כאוסף של אותיות כי אם כמבטא את המהות הפנימית של האדם עוד מימי בריאת העולם ומתן השמות הראשונים לאדם ולחיה (בראשית ב, 20). מחקרים נוספים של רוזן (תשמ"ב); זקוביץ (1982: 29-68); ווינברגר (2003) בוחנים את הקשר בין ההיסטוריה היהודית לבין מקורותיהם וגלגוליהם של השמות הפרטיים היהודיים. אנוך (2011) דן בתכונות מיוחדות של לשון הדיבור של יהודי גרוזיה בארץ ומתן שמות פרטיים בארץ.

אפשר לזהות תגים תרבותיים ומגדריים (רום, Rom & Benjamin, 2009; 2011) לפי תקופות היסטוריות שונות, למשל, בשנות החמישים של המאה ה-20 היה מקובל להעניק לילודים שמות תנ"כיים, כמיכל ויצחק, שסימלו את החזרה למסורת המקראית, ואילו כיום מקובל לתת שם נוכרי כמו תום, שון ודניאל (שנתפס כשם נוכרי); שמות שמתאימים לשני המינים (יוניסקס) וגם מתאימים למדינות בעלות תרבות אנגלוסקסית.⁶³

חוקרים נוספים מצאו כי במעבר בין תרבויות היחיד משנה את שמו הפרטי, כדי להיות קרוב לתרבות שאליה הוא מבקש להיכנס. וייל (Wile, 1977) מצאה כי במעבר "בני ישראל" שעלו לישראל מהודו, השמיטו רבים את הסיומת "קר" (מרסולקר לרסול, מקהימקר לקהים); זאת כדי להיות יותר "ישראליים". גם במקרה של עולי אתיופיה, מצאה וייל (1997: 35-49) כי רבים מיהודי אתיופיה שעלו לארץ שינו את שמם לשם "ישראלי יותר" למשל, מדגו ליצחק; ומדטגט לדני (Iris, 2003). לשם הפרטי האתיופי נודעת משמעות בתרבות האתיופית, אולם במעבר לתרבות הישראלית צעירים רבים מעדיפים לוותר על משמעות שמם לטובת שם ישראלי, כדי לא להישאל שאלות לגבי השם ה"מוזר".

קפלן וברניס (Kaplan & Bernays, 1997), סטל (Stahl, 1998), וכן רוס (Ross, 2003) טוענים כי שם פרטי של אדם מבטא לא רק את זהותו הפנימית שניתנה לו על ידי הוריו, אלא במיוחד מערכת סמלים עמוקה של תרבות המוצא. כך למשל, שם פרטי כמו קנישיה מסמל את החזרה למקור האפרו-אמריקני; קונסטנטין או מוניקה, שמות רוסיים, מקובלים כיום גם בארץ; ומריאו, שם מדרום אמריקה. השארת השם פרטי, מסמלת את כוחו של היחיד או את כוחה של הקבוצה לשמור על זהותה המקורית. לעתים, זמן רב לאחר שינוי השם יש החוזרים לשמם המקורי לאחר שהתעוררה בהם זהותם הקודמת.

בדומה לכך, נראה כי יחידים המשנים את זהותם הדתית, משנים גם את שמם הפרטי כדי להיכנס לחברה החדשה וכדי שלא להיות חריגים בה.⁶⁴

63 מעניין שבקרוב אנוסי ספרד היהודים (מתחילת 1391 ושיאם בגירוש יהודי ספרד בשנת 1492), רבים הוסיפו לשמם הפרטי שם של פרי או עץ כדי שיידעו מי הוא יהודי. כיום חוקרי גניאולוגיה משתמשים בתוספת זו כעזר למציאת משפחות יהודיות אנוסות, שהמרו את דתם בכפייה.

64 "חוק השמות" משנת 1956 קובע בארץ שכל אדם חייב בקיום שם פרטי ושם משפחה. ואכן, רבים מה"חוזרים" בשני הנתיבים המשנים את שם הפרטי (שינוי מלא, הוספה/הורדה, שינוי חלקי) עושים זאת במשרד הפנים כחוק. מעבר לשינוי הפנימי בזהות, הדבר יוצר לעתים חיכוכים עם בני המשפחה

רבים מה"חוזרים בתשובה" מקבלים את גישת הקבלה כי לשם הפרטי מוקנה כוח מיסטי רב (טהרני, תש"ס). לכל צירוף אותיות בשם הפרטי יש משמעויות עמוקות. יש חשיבות גם לעובדה שהשם לבנים ניתן בברית המילה היהודית שמכניסה את הנימול לשושלת הדורות של בית אביו.⁶⁵

"חוזרים בתשובה" משנים את שמם הפרטי, הקצר, לשם פרטי מלא (מאפי לאפרים); או לשם כפול (רחל-לאה, יעקב-ישראל). שינוי השם של ה"חוזרים בתשובה" נעשה לרוב כמה ימים או כמה שבועות לאחר המעבר לסביבה הדתית. שינוי הלבוש נעשה בתהליך ניתוק מתון או בניתוק חד, ולעומתו, שינוי השם הפרטי נעשה רק לאחר המעבר והניתוק מבית ההורים. 34 מתוך 43 המרואיינים ה"חוזרים בתשובה" שינו את שמם (תוספת אותיות לשם, הוספת שם, או במקרים בודדים החלפה לשם חדש) מיד לאחר שהשלימו את הניתוק הפיזי ממשפחתם.

גם ה"חוזרים בשאלה" משנים את שמם הפרטי כחלק מתהליך הניתוק מהעולם החרדי. הם משנים לשם קצר המקובל בעולם החילוני שאליו הם מבקשים להיכנס (למשל, מיעקב ליקי, מבת-אל לפתי), או ש"החוזר בשאלה" מחליף את שמו לשם חדש (למשל, משלמה לתום). בשונה מה"חוזרים בתשובה", המשנים את שמם לאחר שהשלימו את הניתוק הפיזי, הרי 32 מתוך 44 המרואיינים ה"חוזרים בשאלה" בחרו לשנות את שמם הפרטי לא בצמוד ליציאה מהעולם החרדי, אלא לאחר מספר רב של שבועות או אף חודשים. תהליך הדרגתי ומתון זה מתאים לכניסה לחברה חילונית פתוחה ולמגוון של שמות שמקורם בתרבויות שונות. על ה"חוזרים בשאלה" לא מופעל לחץ חברתי חזק לשנות את שמם, ולכן תהליך ההסתגלות הוא איטי, אינדיבידואלי אף שאינו פחות מורכב.

והחברים (החרדים והחילונים) שלא תמיד מוכנים לקבל שינוי זה. על שינוי שמות, ראו: בארגמן (1986); בן-רפאל (1998); בירנבוים (2000) Vom Bruck and Bodenhorn (2006: 15).

(א) "חוזרים בתשובה"

אפרים (אפי) חזן:

"אני אשנה את שמי ואחזור לשם המלא שנתנו לי הורי"

אפרים, "חוזר בתשובה" בן 27, החל את חזרתו לדת במהלך שירותו הצבאי, בהיותו בן 20, לאחר שנפצע ואושפז בבית חולים צבאי. מוצאו מזרחי. יש לו שתי אחיות ואח אחד. אימו מזכירה רפואית בקופת חולים כללית, ואביו מובטל. אפרים משקיע את מרבית היום בלימוד תורה בישיבה הסמוכה לביתו בירושלים, ועובד בעבודת מזדמנות הקשורות בעיקר לשיפוץ בתים, עבודה שהתמחה בה לאחר השחרור מהצבא. הוא נשוי ואב לשתי בנות ובן. אשתו אינה עובדת.

לאחר שנפצתי בתאונה בצבא התחלתי לשאול שאלות. לפעמים סתם שאלות על הקיום שלי. ראיתי את חברי הטוב, שמואל, מניח תפילין והחלטתי גם כן להניח, לא יזיק הא? וכך התחזקתי וברוך השם אני חזק ושומר על כשרות ועל כל מצוות התורה... לאחר שעברתי לירושלים הדבר הראשון ששיניתי היה את שמי הפרטי. אפי, כך כולם קראו לי, אבל הקיצור הזה לא מתאים עוד לאור שראיתי, והייתה לי הרגשה פנימית כזו חזקה, כן, אני אשנה את שמי ואחזור לשם המלא שנתנו לי הוריי. הוא אמנם על שם סבי, אבל כעת אף אחד לא שואל אותי על השם. אפרים שלם הרבה יותר מאפי הסתמי, אני מרגיש הרבה יותר שלם והרבה יותר קדוש.

אפרים מספר ש"ראה את האור" בעידודו של אחד מחבריו הטובים, שגם הוא "חזר בתשובה". אפרים, מתגורר בשכונה בדרום ירושלים. הוא שינה את שמו הפרטי וחזר לשם שניתן לו על ידי הוריו, לאחר שעזב את בית הוריו ועבר לגור בשכונה של "מתחזקים" בירושלים. בחברה החילונית, שבה חי עד לשינוי, הקיצור אפי מקובל יותר. אפרים מתייחס לשינוי כנובע מתחושה פנימית וכביטוי לשלמות החדשה ולעולם הקדושה שאליו נכנס.

שרה (שרי) בלוך: "כפי ששרה אימנו שינתה את שמה שרי כך יכולתי לשנות את שמי לשרה"

שרה, "חוזרת בתשובה" בת 42, גרה בעיר בשרון, החלה את חזרתה לדת בהיותה בת 22, לאחר שירות צבאי של שנה אחת (שוחררה מטעמי

בריאות). מוצאה מזרחי. יש לה חמישה בנים ושתי בנות. הוריה עובדים בחברת כוח אדם בתל אביב. שרה משקיעה את זמנה בגידול הילדים ועוזרת בפרנסה במכירת כובעים לנשים, שאותם היא מכינה בביתה. בעלה מתפרנס מתיקון שעונים עתיקים.

אני כבר ברוך השם 20 שנה בעולם האור והקדושה. את התהליך התחלתי לפני הרבה מאוד שנים. אם אני זוכרת נכונה אז לאחר שהגעתי לבית החדש שלי הדבר הראשון ששניתי היה את השם. השם שָׁרִי הוא שם קצר, חילוני. יותר הוא לא מביע את הרגשות ואת העולם החדש שלי. כפי ששרה אמנו שינתה את שמה שָׁרִי כך יכולתי אני לשנות את שמי לשרה. אמנם שמי הוא על שם סבתי המנוחה, אולם לא פחות חשוב מזה, הוספתי את שם השם, וברוך השם אני חזקה וכך גם ששת ילדיי. לכולם בחרתי שמות מהמקורות (שמואל, יהונתן, דויד, משה, רחל ומיכל). ברוך השם כולם בעולם התורה וכולם בריאים. אתה רואה (פונה אליי) שינוי השם מביא ברכה.

שרה הסכימה לדבר בסמוך לשיעור תורה שנתן בעלה בחדר הסמוך. ההיכרות האישית שלי עם בנה הבכור, כשכן, הקלה על השיחה למרות היותה אישה חרדית. שרה חזרה בתשובה לפני כ־22 שנה (בעת עריכת הריאיון) בהיותה נערה צעירה, לאחר שטיילה בעולם.⁶⁶ היא לא התגייסה לצבא מסיבות בריאותיות, וכשחזרה מחו"ל התחילה בשינוי ונכנסה לקהילה חרדית באזור השרון. בדומה לאפרים, שרה שינתה את שמה לאחר שעזבה את בית הוריה. שמות מסורתיים המסתיימים באות ה, כמו שרה או יפה, שונו בחברה הישראלית לשרית או ליפית, כך שנעשו משמות "יהודיים" לשמות "ישראליים". שרה חוזרת לשמה ה"יהודי" למרות ששָׁרִי דומה לשמה הקודם של שרה אמנו שהיה שָׁרִי (בראשית יז, 15) וגם שרה הוא שם קצר, אך בציבור הישראלי שאינו מכיר את התנ"ך שָׁרִי נשמע "ישראלי". שניהם מספרים כי השינוי נובע לא רק מצורכי נוחות בקהילה החדשה שאליה ביקשו להיכנס, אלא שהשם החדש מביע את עולם הקודש ומסמן את השינוי בזהות הדתית של כל אחד מהם.⁶⁷

66 נסיעה לחו"ל כטקס מעבר אצל רבים שהשתחררו מהצבא. "חוזרים בתשובה" לא יספרו רבות על הטיול מעברם. "חוזרים בשאלה" יבקשו לעשות טיול כזה כמעבר לעולם החילוני. ראו: מעוז (1999; 2005); נוי (2003); Noy & Cohen (2005).

67 מי שרוצה להיות "ישראלי" ו"מודרני" וגם לשמור על זיקה לעבר, נותן לילדיו שם "יהודי" של הוריו הנפטרים כשם שני, או משנה את צליל השם של הוריו כדי שישמע ישראלי יותר כמו יפית מיפה, ושלומי משלמה.

אפרים כמו גם שרה משתמשים במושגים של "קודש", "אור", "ברכה" ו"עולם התורה" כביטויים ההולמים את שינוי השם. שניהם קרויים על שם סבים וסבתות, אולם חשוב להם יותר ההקשר הדתי וההתאמה לעולם התורה.

(ב) "חוזרים בשאלה"

בדומה לכך, גם ה"חוזרים בשאלה" משנים את שמם:

יקי (יעקב) שוורץ: מיעקב אבינו ליקי החילוני מדרום תל אביב

יקי, "חוזר בשאלה" בן 38, עזב את משפחתו בגיל 30 בהיותו תלמיד ישיבה. כיום הוא גר בשכונה בדרום תל אביב. יקי לא שירת בצבא. מוצאו אשכנזי. יש לו שישה אחים ושלוש אחיות. הוריו החרדים גרים בירושלים, אימו עקרת בית ולאביו חנות של ספרי קודש. יקי עבר כמה השתלמויות בנושא של התקנת מזגנים בחברה גדולה שבה הוא עובד. הוא נשוי ואב לשלושה בנים. אשתו מוכרת ספרים ברשת סטימצקי.

לא יודע למה לא יכולתי להישאר עם יעקב. לא צחקו עליי, אבל מבפנים הרגשתי שזה לא זה עוד. אני יודע שעזבתי את העולם החרדי ואני מבין כמובן שאני אדם חילוני. לכן, הרגשתי שאם אשנה את שמי מיעקב ליקי יהיה לי אולי קל יותר. גם בסביבה שאני גר בה כיום, בדרום תל אביב, יקי הוא שם "סבבה" יותר, זורם יותר. לא צריך שם תנ"כי כדי להיות אדם טוב. לאחר חודשיים מהשינוי שלי חגגתי את יום ההולדת שלי למניינם (יקי צוחק), וכמתנה שיניתי את שמי ליקי החילוני.

יקי מספר כי שינוי השם הפרטי מיעקב ליקי היה חשוב לו מאוד בתהליך שינוי זהותו שהחל בגיל 25. יעקב החליט לעזוב את הישיבה שבה למד בירושלים בשל חיכוך עם ראש הישיבה. יעקב הרבה לעשות מעשי קונדס, אולם התנהגותו בישיבה קוממה עליו רבים. חודשיים לאחר שעזב את הישיבה חגג יעקב את יום הולדתו (בתאריך הלועזי, כפי שהוא מדגיש, כנראה בלגלוג על אלה שלא היו סבלניים עמו בעבר), שמסמל גם את העולם החילוני שאליז נכנס וגם את זהותו החדשה כיקי החילוני מתל אביב. עולם התורה ושפת הקודש כבר אינם חשובים לו, ובשונה מאפרים ומשרה, שינוי השם אומר בבוטות ששוב אינו מתייחס

לעולמו הדתי בעבר. יקי משתמש בסמלי תחליף חילוניים כמבטאים את הניתוק מעברו, והשם יקי הוא יותר "סבבה" זורם ומתאים לדרום תל אביב החילונית. אם כן, הזהות החברתית חשובה לו מאוד, והסבר מרכזי לניתוק השם הוא "שיהיה לו יותר קל" בעולם החברתי חילוני שאליו הוא מבקש להיכנס.

בתי (בת־אל) יוסף: "אני כבר לא בתו של האל... אני חילונית ובתי הוא שם מתאים לזהות שלי כיום"

בתי, "חוזרת בשאלה" בת 31, שכבר הוזכרה לעיל, עזבה את העולם החרדי בגיל 21 לאחר שסירבה לשידוך עם בנו של רב ידוע בצפון הארץ. עניין השידוך מבחינתה הוא "ייהרג ואל יעבור."

כפי שסיפרתי לך קודם לא רציתי בן זוג משודך. אני לא חושבת שבתורה כתוב שאפשר לכפות על אישה שידוך או חיים עם אדם ללא אהבה. לא רציתי לפגוע בהורים שלי, אולם לאחר שעזבתי את העולם שם הבנתי שאחד הדברים הראשונים שאני צריכה לעשות, מעבר ל (שינוי ה) בגדים, הוא שינוי השם שלי; וזאת עשיתי לאחר כשלושה חודשים. אני זוכרת שזה קצת הפריע לי, אבל מפני שלא שאלו יותר מדי שאלות זה לא ממש הפריע לי. ברחוב שלי יש עובדים זרים, עולים והרבה מאוד שמות, כך שאני חשתי את עצמי בשם ישראלי ביותר. אבל בפנים רציתי לעשות את השינוי. אני כבר לא בתו של האל (צוחקת), אני הבת של העולם החופשי. אני מכבדת את המשפחה שלי ואת העולם החרדי, אבל אני כבר לא שם. בת־אל לא מתאים עוד לעולם התוכן שבו אני נמצאת כיום. אני חילונית ובתי הוא שם קצר, יפה ומתאים לזהות שלי כיום. כך גם לא יקראו לי או לילדי דוֹסִים (צוחקת שוב).

המעבר של בתי, עם היציאה מהעולם החרדי, לא היה קל; והיא מתארת אותו כתהליך הסתגלות ארוך, גם לגבי החלפת בגדיה וגם באשר לשינוי שמה הפרטי. בתי מתארת את שינוי השם הפרטי שלה כשינוי פנימי שאותו היא עוברת. כנראה בגלל הניתוק המכאיב ממעגל היחסים הראשוני של המשפחה ושל החברים הקרובים, היא מציינת במרירות "אני לא בתו של האל," אני לא שייכת עוד למשפחה ולחברה החרדית. נוסף על כך השם אינו מתאים לעולם החילוני שאליו נכנסה.

שינוי שמה של בתי לא היה מייד, בדומה לניתוק המתון וההדרגתי בלבוש, ודרש פרק זמן של כשלושה חודשים; זאת בניגוד ליחידים המתנתקים באופן חד, תופעה שבאה לידי ביטוי בניתוק חד בלבוש העבר,

ובשינוי שם פרטי מיד לאחר היציאה מהעולם החרדי. בסביבה החילונית מתגוררים אנשים בעלי שמות שונים, ובתי מציינת כי שמה הקודם הוא השם הכי ישראלי יהודי ברחוב. באמצעות ההומור והצחוק, המסמל את כאב הניתוק, היא מגלה לנו ששינוי השם הפרטי שלה הוא לא רק שינוי ש"מתאים" יותר לעולם התוכן החילוני, אלא שחשוב לה שלא ילעגו לילדיה בעתיד ויכנו אותם "דוֹסִים".

תום (שלמה אברהם) אבנר: "אני לא רוצה עוד שני שמות ארוכים, ותום נראה לי כזה קצר בלי הרבה משמעות"

תום, "חוזר בשאלה" בן 28, עזב את העולם החרדי ואת משפחתו החרדית בגיל 20 כיוון שלא הסתדר בישיבה והחל לשאול את רב הישיבה שאלות מתריסות. תום לא שירת בצבא. מוצאו אשכנזי. יש לו שישה אחים וארבע אחיות. אמו מתקנת וילונות ובגדים בביתה, ואביו מקבל שכר חודשי מהישיבה במרכז שבה הוא לומד. הוא סטודנט לכלכלה לתואר ראשון, שנה שנייה, באוניברסיטת חיפה. תום הוא רווק.

במשך שנים רבות היו לי שני שמות יחד: שלמה אברהם. אבא ואמא שלי אמרו לי ששני שמות הם ברכה, במיוחד ששלמה הוא על שם סבא שלי ואברהם כדי שאשמור על ברית אברהם אבינו. בסביבה שבה חייתי עד שעזבתי היה מאוד נוח. לרוב החברים שלי היו שמות כפולים (אחד על שם משהו שנפטר, שני שם תנ"כי). בבית הספר ובבית כולם קראו לי יחד "שלמה אברהם". אבל, כשעזבתי את העולם החרדי הבנתי שדבר ראשון שאני צריך לעשות הוא לשנות את השם. חשבתי רבות: לקצר, להחליף, להוריד מילים. הבנתי שכל החלטה תשלים את הניתוק שלי מהמשפחה, שבלאו הכי ניתקה אותי מגע, ולכן החלטתי שאני לא רוצה עוד שני שמות ארוכים ותום נראה לי כזה קצר בלי הרבה משמעות. אני נוסע לחו"ל לטיולים וגם שם לא עוצרים אותי בגלל צירוף השמות: תום הוא סתם תום! החלפתי את השם לאחר כחודשיים. שום דבר לא בער לי ואף אחד לא לחץ עליי. כששאלו לשמי אמרתי לפעמים שלמה ולפעמים אברהם. אבל כיום אני סתם תום וזה ממש קצר ונוח.

תום עבר משם פרטי כפול (שלמה אברהם) כמקובל בעולם החרדי לשם קצר ושונה לגמרי. הוא בחר בשם תום (תמימות?), שם המקובל גם בעולם האנגלוסקסי, כיוון שלדבריו השם הוא קצר וללא משמעות היסטורית ומסורתית וכן בגלל הרצון להתאימו למקום החילוני החדש. חשוב לו שלא יעצרו אותו בנמלי התעופה בשאלות על צירוף השמות. מחיקת ההיסטוריה

והמסורת מהשם הפרטי השלימה לדידו את תהליך יציאתו מהעולם החרדי ואת כניסתו לעולם החילוני.

ההפרדה והניתוק מהשם הפרטי, הן של ה"חוזרים בתשובה" והן של ה"חוזרים בשאלה" באים לידי ביטוי בהסברים השונים שה"חוזרים" נותנים: אפרים ושרה, "חוזרים בתשובה" משתמשים בעולם התורה כדי לתאר את השינוי בזהותם ואת הניתוק מהשם החילוני. יקי ובתי, "חוזרים בשאלה" מתנתקים משמם הפרטי המלא ומשתמשים בעולם הסמלים החילוני, כדי להסביר את הניתוק מהשם היהודי. סמלי הקדושה אינם מתאימים לעולם החילוני, לכן הם משנים את שמם לשם חילוני, חסר משמעות דתית.

3. תמונות וחפצים: ספרים, קלטות, מחשב וטכנולוגיה

פרט לרהיטים אדם מכניס לביתו גם חפצים שונים. בין היתר תמונות לתלייה על הקיר, צילומים שאותם הוא שומר באלבומים, ספרים שונים, קלטות שמע, קלטות וידאו, DVD, מחשב וחפצים פונקציונליים אחרים לחיי היום יום.⁶⁸

ג'ולס (1989), וייס (1998) וכתריאל (1999) מרחיבים את התפיסה שחפצים אינם רק פונקציונליים או משמשים לקישוט, אלא מביעים גם את זהותו האישית ואת זהותו החברתית והתרבותית של האדם. חפצים שונים, כמו קלטות, תמונות, ספרים, מחשב ואביזרי טכנולוגיה למיניהם, מציינים גבולות תרבותיים במרחב שבו הם ממוקמים. אצל נכים, למשל, מיקום הטלוויזיה בחדרם נתפס כסמל של ניתוק מהעולם. בכיתת בית ספר מתקיים מאבק סמוי על חפצים שונים: למשל, הוו לתליית המעיל, או השימוש בפינת חידוד העפרונות (מתי מותר לחדד, כמה פעמים בשיעור מותר לקום כדי לחדד, האם מותר לאחר בגלל החידוד). מאבק בכיתה מתקיים גם על שבירת גבולות הזמן שנקבעו על ידי המורה (Cohen, 1998: 55-71). רובין, שמילוביץ ופאר (1994) מוסיפים כי חפצים שונים, כמו מכתבי פרידה, צוואות, תמונות, ראי וספרים, הם בעלי משמעות רבה בתהליך שינוי זהות של שמנים שהחליטו לעבור ניתוח קיצור קיבה. למשל, ראי שהוסתר לפני הניתוח, הופך לחפץ בעל משמעות רבה לאשרור הזהות העצמית החדשה לאחר הניתוח.

68 על המשמעויות של חפצים בבית, ראו: שמאי (תשס"ב); פסטרנק (1995); רוזהמר (2001).

חפצים שונים מסמלים אפוא את המרחב הסמלי והתרבותי:⁶⁹ בבית חרדי נמצא חפצים הקשורים להיסטוריה היהודית ולסמלים קדושים, כמו תמונות של רבנים, ספרי קודש, פמוטות, חנוכייה ושאר כלי כסף של קדושה. בשלב הניתוק, נכנסים ה"חוזרים בתשובה" לעולם סגור שבו קיימת שליטה חברתית על החפצים שהיחיד מחזיק בביתו. עליו להתנתק מהעולם החילוני ולהחליף את חפציו ה"חילוניים", כמו קלטות וידאו, ספרים, מחשב (תדמור-שיינפלד, 2004; הכהן, 2004), תמונות קיר ואלבומים, בחפצים "מקודשים" יותר.

בבית חילוני החפצים קשורים יותר לעולם הפנאי ולתרבות המודרנית, כמו ספרות יפה, ציורים וחפצי אמנות, ריהוט מיוחד ולפעמים גם תעודות ממקום העבודה והלימודים. "חוזרים בשאלה" מתנתקים מחפצי הקודש מעברם, וממירים אותם בחפצים פונקציונליים וסמליים "חילוניים", הכוללים גם ציורי קיר ובהם נושאים שהיו "אסורים" בעברם, כמו גלישה במחשב לאתרים שנחשבו בעבר "מחוזות אסורים".

בדומה לניתוק בלבוש, כך גם בחפצים השונים יש הבדל בתהליך, העשוי להיות הדרגתי או חד: יחיד שעדיין שומר על חפצים מסוימים מעברו ושאותם הוא מחליף בהדרגה, מבטא ניתוק מתון; יחיד שמחליף את כל חפציו המסמלים את עולם העבר שלו באופן מידי, מבטא ניתוק חד.

---

69 ראו אלאור ונריה (2003) המראים ששימוש בחפצים תלוי בסוג החברה: בחברה המסורתית קונים חפצים לצורכי שימוש יומי, ולא לשימוש בזמן הפנאי. אולם, כפי שמציינים אלאור ונריה, לפעמים מוצאים חרדים המשוטטים במרחבי קניות במסווה של קדושה. למשל, לצורך קניית פמוטות או קניית בגד לחג, ואגב כך עוצרים לאכול במסעדה כשרה או אף "מעיינים" בעיתון חילוני. ראו: אלאור ונריה (2003: 175-174; El-Or & Neria, 2004); קמחי וחושן (2006) המנתחים נתונים סטטיסטיים ומגמות בפנאי החרדי בירושלים; ליוש (תשנ"ט) ודיונה על דפוסי הפנאי של נערות בזרם החרדי חסידי בישראל; ראו גם אדם-קליין (Adam-Klin, 2005) וסתיו (2012) ודיונם באתרי נופש חרדיים כמסגרות לימינוידיות לטקסי הנאה. מנגד, בחברה המודרנית הפנאי מרובה יותר ומתפתחת תרבות של צרכנות וקניית חפצים שונים, שאינם לשימוש יומי, חפצים שמסמלים את הסטטוס של היחיד ולכן עליהם להיות עם מותגים, שערכם רב (ראו פנים, 2004, 27, העוסק בפנאי ובתרבות הצריכה). המעבר מחברה חילונית לחרדית ולהפך קשור אפוא במהפך השימוש בחפצים הן האינסטרומנטליים והן הסמליים.

(א) "חוזרים בתשובה"

ניתוק הדרגתי, יוסף צפרי:
"אני לא זורק את התמונות של המשפחה שלי"

יוסף, "חוזר בתשובה" בן 36, החל את שינוי זהותו לפני כשש שנים לאחר תאונת אופנוע שהיה מעורב בה. מוצאו מזרחי. יש לו שלושה אחים. יוסף שירת בצבא כלוחם בשריון ועד לשינוי זהותו התפרנס, בתור תחביב, כמתקין מחשבים ותוכנות בבתים פרטיים. שני הוריו עוסקים בהוראה בבית ספר תיכון בדרום. יוסף מחלק את זמנו בין עבודה כמורה מחליף בבית ספר יסודי, לבין לימוד תורה בישיבה ליד ביתו. יוסף נשוי ואב לחמישה בנים וארבע בנות. אשתו אינה עובדת.

אמנם החלטתי לעשות שינוי וכיום אני דתי, אבל את החפצים השונים אני לא זורק. בשביל זה המציאו ארון עץ חום (צוחק). אתה בטח תוהה (פונה אליי). אז תשמע, נשמה, זה שאני "חוזר בתשובה" זה לא אומר שנפלתי על הראש. זה אומר שאני חוזר למקורות שלי, להיסטוריה ולזהות האמיתית שלי. בתחילה, שמתי את אלבומי התמונות כמו שהם בארון. יש בהם תמונות שהצניעות יפה להם, אבל הם עדיין אני וחבריי בעבר (ביקשתי מיוסף לפרט יותר על סוגי התמונות). באלבומים שלי יש תמונות של הוריי, סבא וסבתא ואחי ואחיותיי את כולם השארתי בבית הוריי. כן יש תמונות רבות מתקופת השירות הצבאי, תמונות מטיוולים בצרפת, באנגליה וטיולים בעיקר בצפון. במהלך השנים זרקתי חלק מהתמונות וחלק העברתי לבית הוריי כי הם ביקשו זאת (תמונות משפחתיות ואלו הקשורות לשירות הצבאי שלי). לגבי השאלה שלך (פונה אליי) לא שרפתי ולא גזרתי. מדוע לשרוף או לגזור? זה נראה לי טפשי. מה שנתתי, נתתי, ומה שלא רציתי, שמתי בקופסה ובמהלך הזמן זרקתי אותה. את קלטות הווידאו והספרים השונים השארתי בקופסה במרפסת, ולאחר כחודש העברתי אותם בהדרגתיות כתרומה לבית חולים. כמובן שלאורך הזמן החלפתי אותם בספרי קודש. כמו הרמב"ם, ספרי קבלה ואור, תלמוד ועוד. כיום יש לי חפצי נוי יהודיים כמו פמוטות מכסף, אוסף חנוכיות, תמונה של ירושלים על הקיר ועוד.

לאחר שהחלים מתאונת אופנוע, החל יוסף ל"התחזק" ועבר לגור בשכונה חרדית באשדוד. הוא אומר כי הניתוק מחפצי העבר שלו (תמונות, ספרים, קלטות) נעשה באופן מתון והדרגתי: תחילה, העביר תמונות מעברו הצבאי ומטיוולים שעשה בארץ ובחו"ל לארון או שם אותם במרפסת, בהמשך,

העביר תמונות של הוריו, של משפחתו ותמונות אחדות שלו כחייל לבית הוריו, ובהדרגה העביר את שאר החפצים לתרומה לבית חולים, או שנתן אותם לאפסון להוריו החילונים.

אצל יוסף אנו רואים סתירה שמבטאת יחס דו ערכי: מצד אחד, הוא מציין ש"את החפצים השונים אני לא זורק"; מצד אחר, במשך כמה שבועות הוא מסר תמונות, זרק חלק מהן וערך לעצמו אלבום תמונות חדש המתאים לזהות החרדית החדשה.

מעניין לציין כי נדיר שהמרוויינים במחקר זה שרפו או גזרו תמונות מעברם, החרדי או החילוני. לרוב סידרו מחדש את האלבום והשאירו אצלם רק כמה תמונות משפחתיות מעברם. יש שזרקו, מסרו תמונות לחברים או השאירו תמונות בבית הוריהם. טקס שריפת תמונות מקובל אצל גרושים או אוהבים שנפרדו, כסמל לסיום הקשר (Myerhoff, 1982: 132), אולם במחקר זה, וכן במחקר של רובין, שמילוביץ ווייס (1994) נעדר הכעס על הסביבה בתהליך השינוי, לכן אין למרוויינים דחף לגזור או לשרוף תצלומים ישנים. הניתוק של יוסף נעשה באופן מתון: מחד גיסא, הוא שמר על חפציו מעברו; מאידך גיסא, הוא החליפם בהדרגתיות בחפצי קודש כמו פמוטות, תמונות של ירושלים וספרי קודש.

ניתוק הדרגתי, מיכל יוסף:

"החלטתי שאני לא אהיה טכנופובית כמו כל החברות שלי"

מיכל, "חוזרת בתשובה" בת 39, החלה את תהליך חזרתה לדת לאחר סיום בית הספר התיכון. היא לא שירתה בצבא. מוצאה מזרחי. יש לה שתי אחיות. אמה מובטלת, ואביה עובד במחלקת הגבייה בעירייה בעיר בה הם גרים. מיכל נשואה ויש לה ארבעה בנים ושלוש בנות. היא עובדת בביתה כיועצת השקעות ותכנון כספי, כבוגרת מכללה לראיית חשבון בירושלים. בעלה עובד במשרה חלקית בתור מזכיר במחלקת הכשרות בעיר בה הם מתגוררים.

בבית הוריי ישנו מחשב שתמיד שיחקתי בו. אני זוכרת כשעברתי מבית הוריי לשכונה שבה אני גרה כיום היה לי ממש קשה. השארתי אצלם ארגזים רבים ובהם תמונות ילדות, קופסאות שונות, קלטות וידאו, ספרים של ז'ול ורן שאותו הערצתי בילדותי וסתם שטויות שאספתי לאורך השנים. החלטתי שאני לא זורקת כלום אלא לאורך הזמן אקח מה שטוב לי. כמובן שרוב הדברים נעלמו או שמסרתי אותם. כיום אני עובדת כיועצת השקעות (בענייני) מס ויש לי בבית מחשב במקלט. מעבר לכך יש לנו ברוך השם

ספרי קודש, תלמוד, האר"י הקדוש, הלכות תשובה וספרי הדרכה שונים. נוסף על כך, כפי שאתה רואה, יש לי על המקרר תמונות של ילדיי ושל בעלי, וכמו כן מספר חפצי נוי של ירושלים ושל בית המקדש. החלטתי שאני לא אהיה טכנופובית כמו כל החברות שלי. למחשב יש תפקיד מוגדר והוא עוזר בפרנסה שלנו; לכן לא צריך להיות פנאטי וקיצוני ולזרוק הכול. אפשר לעשות שינוי אבל לאט.

מיכל השתתפה בסמינר ערכי משפחה באזור מגוריה, עובדה זו משכה אותה לתוך העולם החרדי ולבני ברק, שם היא חיה כיום. בדומה ליוסף, מיכל מציינת שאת חפציה השונים (כמו ספרים, תמונות וקלטות) לא זרקה אלא החליטה לאחסנם בבית הוריה. במשך הזמן התנתקה מהחפצים השונים והחליפה אותם בספרי קודש, בתמונות של ערי הקודש, בחפצי נוי קדושים כמו פמוטות ובתמונות של בני משפחתה. מתיאורה עולה ניתוק הדרגתי מחפצי החול: במקום לסלק כל דבר שיש בו כדי לרמוז על חילוניות היא מסבירה לעצמה ולסביבתה, שחפצים יכולים להיות גם פונקציונליים, כגון מחשב ומוצרי טכנולוגיה מודרניים שמשמשים אותה ככלי עבודה לפרנסה, אבל מיקומם במקלט. המחשב הוא סמל מגשר בין עולם העבודה לבין עולם הקודש, מפני שהוא משמש למטרה פונקציונלית ולא לשם בידור בשעות הפנאי.⁷⁰

ניתוק חד, רונן טרזה: "זה כמו ייצר הרע, חפצים שונים יכולים להסיט אותך מדרך היישר"

רונן, בן 35, התחיל את "חזרתו בתשובה" לאחר שירות צבאי ביחידה עורפית ולאחר שהתפרנס ממלצרות. מוצאו מזרחי. יש לו חמישה אחים. הוריו עובדים במשרד פרסום בתל אביב. רונן גר ליד ישיבה בפתח תקווה, לומד תורה ומשמש מורה מחליף בבית ספר יסודי של רשת "אל המעיין"

70 מעניין לבחון את השימוש שעושה הרב שרלו (התשס"ג), רבה של ישיבת פתח תקווה, באינטרנט כמקור לייעוץ, להכוונה ולמתן עצות במגוון נושאים, כמו נישואין, בעיות אישיות, אמונה ושינוי זהות דתית של יחידים. אתרים כשרים לדוגמא "בחדרי חרדים", "כיכר השבת", "אתרוג", "קוגל", "ה' הוא המלך", "מי לה' אליי", עושים לייק לאלוהים: חוזרים בתשובה בפייסבוק. ראו: אפוליטו (Apolito, 2005) שדן בקשר שבין שימוש במחשב להתפתחות תופעות דתיות ברשת האינטרנט; הרטוגזון (2009) ודיונו בטכנומיסטיקה (קשר בין טכנולוגיה לתודעה דתית).

השייך לתנועת ש"ס. רונן נשוי ואב לארבעה בנים ולארבע בנות. אשתו מתפרנסת ממכירת מטפחות וכובעים לנשים חרדיות.

כיום יש לי רק חפצים של קדושה. אתה לא יכול להיכנס לעולם התורה ולחזק את אמונתך ולשמור על החפצים השונים. למשל, אלבום תמונות לא צנועות; למשל, קלטות וידאו, תמונות על הקיר וספרים שונים. את הכול מסרתי לחסד ביום שבו עברתי לגור ליד הישיבה. (ביקשתי מרונן לפרט יותר על התמונות, הקלטות ומה עשה עם אלה שלא מסר). היו לי תמונות של בני משפחה, תמונות של חברים מהצבא ומטיול באילת, והיו לי תמונות נוף שונות. את התמונות של המשפחה ושל עצמי בצבא מסרתי להורים שלי. השארתי אצלי רק כמה תמונות של הוריי, אחיותיי ושל סבא וסבתא. לגבי שאר התמונות השארתי הכול אצל ההורים שלי והם זרקו (אני חושב שאת הרוב. נוסף על כך השארתי כעשר תמונות שלי מצולם במקומות שונים בארץ. לגבי וידאו היו לי כ-20 קלטות של סרטים (סרטי טבע, סרטי עלייה ואחרים שאני לא זוכר). לא השארתי אצלי כלום: את סרטי הטבע לקחו שני בתי אב חרדיים בירושלים, ושאר הקלטות זרקתי לפח. אתה יודע (פונה אליי), זה כמו יצר הרע, חפצים שונים יכולים להסיט אותך מדרך הישר. הכי טוב זה לגמור עם הכול ומיד. כיום יש לי רק דברי קודש: ארון ספרים שכולל גמרא ותלמוד, את ספרי הרב הקדוש עובדיה יוסף, כולל תמונות שלו ושל הצדיק הרב כדורי, ישתבח שמו. יש לי אלבום תמונות קטן של משפחתי וזה מספיק לי. בבית אין לנו מחשב וטלוויזיה, לא צריך להכניס חפצים כאלו, מה זה יועיל?".

מתיאורו של רונן עולה כי הוא בחר בהתנתקות חדה מסמלי החולין בעברו שאותם מסר ביום אחד ולא הסתירם בקופסאות, בארון, במרפסת או אצל הוריו. רונן רואה בהם איום ("יצר הרע") על עולם הקדושה ("הם יכולים להסיט אותך מדרך הישר"). מלבד כמה תמונות של משפחתו הקרובה רונן מסר או זרק את השאר. ניתוק חד מתאים לצורך של רונן להתחזק ולקבל אישור עצמי וחברתי לזהותו החדשה, הן מעצמו והן מהסביבה החברתית שאליה הוא נכנס.

(ב) "חוזרים בשאלה"

גם אצל ה"חוזרים בשאלה" אנו מוצאים את סמלי הניתוק באמצעות החפצים:

ניתוק מתון והדרגתי, עזרא הלוי: "נשמה, למה לזרוק את התמונות, בפורים אפשר להתחפש"

עזרא, "חוזר בשאלה" בן 29, ממשפחה חרדית בצפון. עזב את משפחתו החרדית בגיל 20, לאחר שביקש להפסיק את לימודיו בישיבה. מוצאו מזרחי. יש לו שבעה אחים וארבע אחיות. עזרא לא שירת בצבא. אימו עקרת בית, ואביו משמש בתור אב בית בבית ספר יסודי בצפון. הוא לומד ראיית חשבון ומחשבים במרכז האקדמי בקריית אוננו. עזרא רווק.

אני בכלל לא אוהב לזרוק כלום. אמנם יצאתי מעולם הישיבה, אבל כיום אני שלם יותר עם עצמי. כפי שאתה רואה, בבית שלי יש שעטנז (צוחק) ממש "בין קודש לחול" יש לי לרוב סרטים (כמו "חומות של תקווה"), ספרי פילוסופיה של דקארט, ספרי מסע, אלבומי מוזיקה של פרל ג'ם (להקת רוק), ריטה ועידן רייכל. יש לי תמונות שצילמתי באנגליה. אלבום התמונות שלי מכיל גם תמונות מעברי. אני בעד לעשות הכול במתינות. לא צריך להיות קיצוני, כך גם קל יותר בשינוי שעשיתי והמקום שבו אני נמצא כיום. יש באלבום תמונות שלי כתלמיד ישיבה וזה די מתאים לי, אני לא מתבייש בהן. למדתי גם לצחוק על כך וכשחברים צוחקים על התמונות אני עונה בצחוק "גם בפורים אפשר להתחפש." נוסף על כך יש לי כמה ספרי קודש של הרמב"ם, ספר הזוהר וספרי תלמוד שונים. אני בעד שילוב של עבר והווה. בעבר הסתכלתי עליהם אולם כיום הם עברו לארון ואני כמעט לא מסתכל עליהם.

עזרא מתאר בשפה של קודש ("שעטנז", "בין קודש לחול") שהוא בחר בניתוק מתון והדרגתי. הוא משלב חפצים (כמו אלבומי מוזיקה, ספרים ותמונות) הקשורים לעולם המערבי והחילוני עם ספרי קודש אחדים. בתחילת הניתוק עדיין לא הסתירם בארון, אולם בהמשך הם הועברו לשם והוא חדל "להסתכל עליהם". בתהליך הניתוק בחר עזרא לשמור על תמונות באלבום, ושוב הוא מסביר זאת בשתי פנים: מחד גיסא, זו ההיסטוריה שלו; מאידך גיסא, "בפורים אפשר להתחפש." זו תשובה של התנצלות והתבטלות כלפי העבר, כי עזרא מתבייש בעברו מפני חבריו החילונים. הניתוק המתון וההדרגתי מסמלי החפצים של העבר מאפשר לו להחליף את זהות העבר בהדרגה בזהות חדשה.

ניתוק חד, שימי (שמחה) בנדר: "את ספרי טהרת המשפחה החלפתי בספרי פילוסופיה"

שימי, "חוזרת בשאלה" בת 33, עזבה את בית הוריה החרדי לפני חמש שנים, היא לא שירתה בצבא ועזרה לאמה במקום עבודתה. מוצאה אשכנזי. יש לה חמישה אחים וחמש אחיות. אמה גננת בגן הסמוך לביתם, ואביה משגיח כשרות באולם אירועים. שימי החלה את לימודי התואר הראשון שלה בחינוך באוניברסיטת חיפה. היא נשואה ואם לשתי בנות. בעלה עורך דין.

כשעזבתי את בית הוריי עברתי לשכונה בחיפה. שכרתי דירת שני חדרים. השארתי את רוב החפצים שלי בבית הוריי. קודם כל, לא היה לי זמן להוציא חפצים רבים, זאת כיוון שלא רציתי להקשות עליהם יותר מדי. דבר שני, רוב החפצים שלי לא מתאימים להיום, למשל, מה אעשה עם פמוטות או כיסוי חלות לשבת? כיום אני במקום אחר, ולכן גם החפצים שלי שונים. למשל, יש לי תמונות באלבום של הוריי, אחיי ואחיותיי שאיתם אני בקשר רופף. קניתי ספרים חדשים כמו הארי פוטר, שר הטבעות (אני מאוד אוהבת ספרי מדע בדיוני ופנטזיה), ספרי פילוסופיה ומדע. יש לי סידור אחד וספר תנ"ך. במרכז הסלון יש לי מחשב גדול עם כל הציוד הנלווה. כמובן יש לי גם קלטות וידאו שונות (מסרטים שהיו בקולנוע כמו ג'יימס בונד, ועוד קלטות יוגה שאני עושה כל יום). אני מכבדת את העולם שם, אבל את ספרי טהרת המשפחה החלפתי בספרי פילוסופיה. אני במקום אחר כיום, ולכן התנתקתי משם.

עזיבתה החפוזה של שימי את בית הוריה אילצה אותה להתנתק מחפציה בעולמה הקודם: תמונות באלבום, ספרים וחפצים אחרים. ניתוק חד זה מתאים לה מאוד כיום, כיוון שאינה זקוקה לכיסוי של חלות השבת או לספרי טהרת המשפחה, שאותם החליפה בסמלים מערביים וחילוניים כמו ספרי פילוסופיה, הארי פוטר ושר הטבעות; אולם, היא השאירה את הסידור שלה וספר תנ"ך אחד, בעוד שוויתרה על הפמוטות ועל מפת החלות. יחס זה מצביע על דו ערכיות: אורח חייה הוא חילוני אך הסידור והתנ"ך הם סמל מקשר למסורת ולתרבות היהודית.

4. ניתוק פיזי ושינוי מקום המגורים

תהליך הניתוק מהעולם החברתי והתרבותי, הן החרדי והן החילוני,

הוא תהליך מורכב הכולל בין השאר ניתוק מהרשת החברתית (Social Network)⁷¹ בשני מעגלים מרכזיים: ראשית, ניתוק פיזי ורגשי ממעגל הקשרים הראשוניים, כמו הורים, משפחה וחברים. שנית, ניתוק פיזי ורגשי ממעגל הקשרים המשניים, כמו שכנים וחברי הקהילה.

הניתוק הפיזי מהרשת החברתית נעשה לאחר מערכת איומים ולחצים, משפחתית וחברתית. מחקרים מצביעים על כך שכתגובה ללחץ זה, יחידים רבים בורחים מהבית לתקופה קצרה בשלב הראשון של תהליך השינוי: "חוזרים בתשובה" עוברים למקום "אחר" לישיבה בעיר אחרת, למרכז "התחזקות" או לבית של "חוזרים בתשובה". בריחה זו אורכת בדרך כלל ימים אחדים. הניתוק הזמני מאפשר ליחיד להתמודד עם מצוקתו הנפשית. הניתוק מהווה אמירה לסביבה החילונית שלו: "אני משתנה! ואם תמשיכו ללחוץ עליי אתנתק באופן מידי". לאחר תקופת בדידות, לחץ חברתי, לעג ורכילות מצד החברה החילונית, משלימים ה"חוזרים בתשובה" את שינוי זהותם באמצעות ניתוק ממקום מגורים ומעבר לסביבה מתאימה.

גם ה"חוזרים בשאלה" עוברים תהליך של ניתוק מקשרים ראשוניים ומשניים. לעתים קרובות הניתוק הוא חד ומידי. החברה החרדית סגורה, טוטלית והיררכית; המחויבות בה גבוהה, וההכוונה והפיקוח מרביים.⁷² היחיד יודע את מקומו בקבוצה על פי מערכת הערכים המקובלת, ופועל

71 המושג "רשת חברתית" פותח על ידי בוט (Bott, 1971), ומתייחס למערכת הקשרים החברתית במהלך חייו של יחיד; זאת בשני מעגלים מרכזיים: מעגל הרשת החברתית הראשונית, שכולל משפחה וחברים קרובים; ומעגל יחסים משני, הכולל חברים לעבודה והסביבה. ראו: אחימאיר ועידן (תשמ"ה) מציעים סקירה כללית של מאפיינים סוציולוגיים הקשורים לרשתות חברתיות בחברה הישראלית המתגבשת; רובין (1987 א) מרחיב את המודל הקלאסי של בוט לגבי תפקידן של רשתות חברתיות בדפוסי אבל; והקשר בין רשתות חברתיות לבין מבנה חברתי וגיל הנשואים במקורות חז"ל (רובין, 2004: 39-40); סקוט (Scott, 1985); וסרמן ופוסט (Wasserman & Faust, 1994); לין (Lin, 1999) ובראון (Brown, 2002) מציעים סקירה כללית למושג "רשת חברתית" בחברות שונות. עזריאלה (Azriela, 2000; 2005), חוזרת בתשובה, מציעה ספרי הדרכה כיצד לשמור על הרשת החברתית, הקשרים הראשוניים והמשניים בין "חוזרים בתשובה" עם שאר בני משפחתם וחבריהם שנשארו חילונים (למשל, הליכה לבית כנסת, שמירת שבת, לימודי קודש, מפגשים משפחתיים, כשרות במטבח משותף).

72 על הקשר שבין רשת חברתית למקום מגורים, ראו: ממן (1991); כהן (2003); Douglas (1973); (Delanty (2004); Shaffir & Rockaway (1987: 97); 2003. 2004.

לפי קודים התנהגותיים נוקשים. לכן, יחיד שמבקש לצאת מחברה זו מאיים על שלמות היררכית זו. הניתוק שלו חייב להיות חד ומידי.

(א) "חוזרים בתשובה"

הניתוק של ה"חוזרים בתשובה" מתרחש לרוב לאחר תקופת חיכוכים, לעג כלפי היחיד ובדידות שסופה ניתוק והעתקת מקום מגורים.

נחום שטרמן: "נמאס לי להסביר לכולם שאני שונה"

נחום, "חוזר בתשובה" בן 37, החל את שינוי זהותו לאחר השירות הצבאי ביחידה עורפית בהיותו בן 21. הוא גר באזור הצפון, מוצאו אשכנזי. יש לו שתי אחיות. שני הוריו מובטלים, והכנסתם מדמי הביטוח הלאומי. נחום מחסנאי בחברת משלוחים. ארבע פעמים בשבוע הוא מצטרף לחברותא ללימודי גמרא. הוא נשוי, אב לשישה בנים ושתי בנות. אשתו אינה עובדת. כל הזמן שאלו, לעגו ואפילו ריכלו עליי. לא רק חשתי בזאת אלא ממש שמעתי זאת. אני יודע שעשיתי שינוי באמונה שלי, בלבוש ובמנהגים אבל זה לא עושה אותי למשהו פחות טוב. חשתי תחושות בדידות. הרי אני מתחזק אני חוזר לאמונת אבותינו, אבל אני גם בודד ומרגיש מנוכר. הבנתי שאני צריך להתנתק פיזית. ידעתי תמיד שאשמור קשר עם בני משפחתי. אני זוכר היטב שהדברים הגיעו לכך, שביום שישי אחד פשוט ברחתי לרב שהכרתי בשיעורי התורה. זו הייתה השבת הקדושה והמופלאה ביותר מבחינתי. גם שמרתי על השבת כהלכתה, גם הרגשתי כמו כולם, וכשחזרתי למשפחתי היה ממש שקט. ניתוק זה הביא אותם להבנה שנמאס לי להסביר לכולם שאני שונה. הם קיבלו את זה ולא הציקו לי יותר.

נחום הבין שרק עם הניתוק הפיזי הוא יוכל להשלים את שינוי זהותו, מבחינתו ומבחינת משפחתו. כשלב ראשון, נחום התנתק: בעקבות הצקות הסביבה ובדידותו המתמשכת הוא ברח לזמן קצר לרב שהכיר בעיר שכנה. הניתוק גם אפשר לו לשמור על השבת כהלכתה, להרהר על השינוי ולהימנע מההערות של סביבתו החילונית. חזרתו של נחום לבית הוריו מסמלת תקופה של שינוי והבנה, הן מצד המעגל המשפחה הראשוני, והן מצד מעגל החברים המשני.

**שי כרמלי: "לאחר היסוסים רבים החלטתי לעבור לגור בבני ברק.
שם למדתי מהו חופש"**

שי, "חוזר בתשובה" בן 30, החל את יציאתו מהעולם החילוני בגיל 21, לאחר שירות צבאי ביחידה עורפית. לאחר מחלה של אמו, החל ל"התחזק", תהליך שהשלים לאחר שנתיים ומעבר לבני ברק. אמו לא עובדת בשל מחלתה, ואביו מנהל חשבונות בחברת האוטובוסים אגד. משפחתו ממוצא אשכנזי, ויש לו שני אחים. שי הוא ספר גברים, ובשעות הערב לומד תורה בכולל בבני ברק. הוא נשוי ואב לארבע בנות ולשני בנים. אשתו מתפרנסת מייעוץ בענייני זוגיות.

כשהייתי בצבא, אמי חלתה במחלה קשה וברוך השם היא הבריאה ממנה. התחלתי ללכת לבית הכנסת כדי להתפלל לשלומה. בהתחלה הלכתי פעם בשבוע ביום שישי, לפני שיצאתי לבלות עם חברים שלי מהצבא. אולם בהמשך הרגשתי תחושה מוזרה להתפלל ולשמור על השבת. אני זוכר כשהתחלתי לראשונה לא לצאת עם החברים שלי ולא לנסוע בשבת כולם צחקו עליי, גם ההורים וגם החברים. הרגשתי מבוכה וגם כעס למה הם לא מבינים את השינוי שלי, חשבתי בלבי. החודשים חלפו והמצוקות וההצקות התגברו. בעצתו של רב שאותו הכרתי ולאחר היסוסים רבים, החלטתי לעבור לגור בבני ברק. שם למדתי חופש. אני זוכר את תחושת החופש לא להסתיר את השבת ושכולם מתנהגים כמוך. הניתוק מבית ההורים ומהחברים אפשר לי להשלים את "התחזקותי", וכיום ברוך השם אני אדם חדש.

שי, כנחום, מבצע את הניתוק הפיזי בשני שלבים: בשלב הראשון הוא נוסע לזמן קצר לבית חברים בבני ברק. ניתוק זמני זה נגרם כיוון שלא עמד בלחץ המשפחתי והחברתי שהופעל עליו. בשלב השני, הוא משלים את הניתוק הפיזי ועובר לגור בבני ברק. ניתוק זה מאפשר לו לשמור על המצוות ועל השבת ללא תחושות של מבוכה וללא החיכוכים עם בני משפחתו או עם חבריו. הניתוק מהעבר ומעבר המגורים לבני ברק מאפשרים לשי להשלים את זהותו הדתית החדשה.

(ב) "חוזרים בשאלה"

הניתוק של ה"חוזרים בשאלה" מתבצע לרוב בשני שלבים: ראשית, ניתוק זמני מן המשפחה על ידי מעבר לישיבה רחוקה יותר או למגורים

זמניים אצל חברים. בשלב זה היחיד אינו בטוח עוד ברצונו לשבור את המסגרת הקיימת. הניתוק הזמני מאפשר לו להתנתק מהלחץ החברתי של בני המשפחה והסביבה ולהתמודד עם השינוי שהוא מבקש לעשות, אבל עדיין יש לו אפשרות לחזור למשפחה. בשלב זמני זה, יש שעוברים למקומות מרוחקים למשך כמה ימים מבלי לגלות להורים, הסבורים שהם נסעו לתקופה קצרה של "התחזקות". יש שעוברים לתקופה קצרה לעיר גדולה, מעבר המאפשר שמירה על אנונימיות. בשלב השני, ה"חוזרים בשאלה" משנים זהות שאין להתעלם ממנה: אינם מגיעים לכל התפילות, אינם מקפידים על קיום המצוות, ולבושם מרושל. לכן הם נאלצים להעתיק סופית את מקום מגורים ולהתנתק משני המעגלים: זה המשפחתי, הראשוני, וזה החברתי, המשני.⁷³

אברהם ורחל, ש"חזרו בשאלה", מתארים ניתוק פיזי ושינוי מקום מגורים:

אברהם ישראל: "עברתי לעיר הקודש ירושלים והצלחתי להשתחרר"

אברהם, "חוזר בשאלה" בן 39 מאזור השרון, החל לחשוב על שינוי זהותו הדתית לאחר בית הספר התיכון. בשלב המעבר לישיבה גדולה, בגיל 19, החליט שאינו רוצה עוד להמשיך ללמוד. לאחר שאיים להתגייס לצבא, נוצר נתק בינו ובין משפחתו החרדית הכוללת שישה אחים. אמו מוכרת כיפות סרוגות ומתקנת בגדים בבית, ואביו עובד בחנות לממכר בשר הסמוכה לביתם בבני ברק. מוצאו אשכנזי. לאחר שירות צבאי בפיקוד העורף, סיים אברהם תואר ראשון ותעודת הוראה באוניברסיטת תל אביב, ועתה הוא מורה להיסטוריה בבית ספר תיכון. אברהם גרוש ואב לשני בנים.

זו נקודה מעניינת שאתה שואל אותי (לגבי ניתוק מקום מגורים). אני זוכר שלאחר שסיימתי את לימודי התיכון החלו לעלות בלבי ספקות ראשוניים. התחלתי לשאול שאלות משונות, ובתגובה אני זוכר שחטפתי סטירה מאבי. אבל זה לא הפריע לי. ידעתי שאני בדרך להשתחרר ולעשות שינוי. כדי שהוריי יוכלו לשלוט "ביצר הרע" שבי, הם שלחו אותי לדוד שלי שהוא רב באחת הישיבות בירושלים. הם שלחו אותי כמובן כדי שהשכנים יפסיקו לשאול ולרכל עליי. כך יותר קל: "אברהם נסע לישיבה כדי להתחזק ולבדוק ישיבה גדולה". זו הייתה התשובה; אבל מי מכיר דרכי עולם... דווקא בירושלים

הבנתי סופית שאני רוצה לצאת מהעולם החרדי. כשנכנסתי בשבת לבית הכנסת יצאתי מיד. אף אחד לא הכיר אותי ואף אחד לא הסתכל עליי. הבנתי שאני כבר לא שם יותר. כך עברתי לעיר הקודש ירושלים והצלחתי להשתחרר!

מתיאורו של אברהם אנו רואים כי לניתוק ממקום המגורים כמה פונקציות: הניתוק מהוריו נעשה כדי שיוכל ל"התחזק" ולסלק את היצר הרע שנכנס בו, וגם כדי למנוע רכילות ולחץ חברתי מצד השכנים ששמו לב לשינוי שחל בו. ניתוק זה הפך מזמני לקבוע דווקא במקום ה"אחר" (הישיבה בירושלים). הוא שבר את השבת כמבחן לעצמו ולחברה מסביב. העיר הגדולה אפשרה לו לשמור על אנונימיות, ואף אחד לא העיר לו על מעשהו כפי שהיו מגיבים בשכונה שבה מתגוררים הוריו. אברהם, שלא רצה עוד להשתייך לעולם החרדי, התנתק ממנו על ידי עזיבת עולם הלימודים.

רחל רזינסקי: "נשלחתי לאשדוד להתחזק ומצאתי שם כוחות כדי לעזוב"

רחל, "חוזרת בשאלה" בת 31, החלה את יציאתה מהעולם החרדי בגיל 20 לאחר שסיימה את בית הספר התיכון והתעקשה לשרת שירות לאומי בבית חולים בדרום הארץ. מוצאה אשכנזי. יש לה חמישה אחים וארבע אחיות. להוריה החרדים חנות מכולת שכונתית קטנה. רחל מובטלת וחושבת על לימודי רפואת שיניים באוניברסיטה. רחל, כאברהם, נשלחה אל מחוץ לביתה כדי ל"התחזק", אך דווקא שם עזבה את העולם החרדי. היא גרה עם חברה שעובד כאיש הייטק בהרצליה.

אני זוכרת היטב שאמא שלי ממש בכתה כשהיא הבינה שאני נמצאת ב"בעיה", לפי דעתה. זה היה לי קשה כיוון שאני אוהבת אותה מאוד, אבל אני לא מוכנה לחיות בעולם שאני לא חשה עוד שהוא שלי. נמאס לי כל היום הלכות לכאן והלכות לכאן. אני מאמינה עוד היום באל שבשמיים, אבל זה עדיין לא אומר שאין לי חופש. אני מאמינה שלהיות אדם טוב חשוב מכל דבר אחר. כמובן שתפיסה זאת לא הייתה מקובלת על הוריי, והם החליטו לשלוח אותי לדרום לשכונה של משפחה חרדית ששם הייתי אמורה להתחזק, ואחר כך לחזור לבית הוריי. כך נשלחתי לדרום להתחזק ומצאתי שם כוחות כדי לעזוב. כשחזרתי משם לבית הוריי הבנתי שככל שאשאר אצלם כך אסתבך יותר ואגרום נזק להם וגם לעצמי. ביום חמישי אחד אמרתי להם שאני הולכת לביקור אצל חברה שחלתה ושאשאר שם מספר ימים. נסעתי למלון בצפון שהוא ידוע כמקום שבו עוזרים לנערות כמוני. בהמשך נעזרתי בחברים ומבחינתי התחלתי את חיי השניים.

הניתוק של רחל מבית הוריה לא היה מידי. ראשית, הוריה שלחו אותה לדרום כדי שתתחזק ורחל, כאברהם, התנסתה בניתוק שנכפה עליה על ידי בני משפחתה. דווקא הניתוק הזמני ממקום המגורים עורר בה צורך לברוח מן המשפחה הלוחצת. רחל השלימה את הניתוק מזהותה החרדית בעזרת כמה ידידים בצפון, והתחילה ב"חיים שניים".

נחום, שי, אברהם ורחל משתמשים בניתוק, כבריחה מבדידות, ממצוקות נפשיות ומלחץ חברתי, ובהמשך מסייע מצב הניתוק לגבש את זהותם החדשה.

5. סדנאות חברות מחדש, "התחזקות" ותמיכה

היבט נוסף בשלב הניתוק קשור לסדנאות חברות מחדש (Re Socialization), שהן סדנאות קבוצתיות ופומביות שמאורגנות על ידי קבוצות אינטרס בחברה החרדית ובחברה החילונית. ה"חוזרים בתשובה" משתתפים בסמינרים, במפגשים פומביים, בסדנאות קבוצתיות ובערבי לימוד תורה, כמו סמינרים של ארגון "ערכים", "אורות התשובה" או קבוצות "התחזקות" דתיות כ"ראש יהודי" ו"שופר" שמתקיימים ברחבי הארץ. מפגשים אלה משמשים כסדנאות חברות מחדש שבהן מופעל על היחיד לחץ חברתי מתון והדרגתי לשנות את נורמות ההתנהגות שלו, ל"חזקו" ו"להחזירו בתשובה". סדנאות אלה מתנהלות על פי רוב בקבוצות של כ-30 איש, בשעות אחר הצהריים ובאווירה פתוחה. בפגישות אלו עובר היחיד תהליך של חברות מחדש שאמור להכין אותו לקראת החברה החרדית, תוך כדי למידה של כללי ההתנהגות, הערכים והנורמות הרצויים בחברה טוטלית וסגורה, מה מותר ומה אסור, קודים תרבותיים כמו לבוש, שפה, שימוש בחפצים ועולם ההלכה, ובסופו של דבר גם ניתוק מהעבר החילוני ולגיטימציה לתהליך השינוי.

מנגד, מי שמזוהה בחברה החרדית כמי שיכול להיות "חוזר בשאלה", עובר סדנאות "חיזוק" בתוך העולם החרדי. כשהחברה חשה בספקות ראשונים אצל מועמד כזה, מופעל עליו לחץ גדול כדי למנוע ממנו שינוי מתהווה זה, זאת באמצעות סדנאות "חיזוק" שתפקידן לחזקו ולהוציא ממנו את יצר הרע. סדנאות אלה לרוב רחוקות ומנותקות ממקום מגוריו של היחיד, ומשתמשים בהן לאחר הסברים ואיומים לגבי תוצאות תהליך השינוי, הן על ידי פגיעה ברובד האישי, שבה הצעיר מאוים למשל, במניעת כניסתו לעולם הבא או בענישתו על ידי האל; הן ברובד המשפחתי, כלומר פגיעה בהורים וביכולת שידוך טוב לאחים ולאחיות; הן ברובד הקהילתי,

פגיעה בקהילת לומדי התורה; והן ברובד הלאומי, פגיעה בעם היהודי כולו.

בניגוד ל"חוזרים בתשובה" שבוחרים לפנות לסדנאות אלה, ה"חוזרים בשאלה" נשלחים אליהן בכפייה. יחידים רבים שעוברים תהליך זה מספרים שאמנם התחזקו זמנית, אולם באופן פרדוקסלי כפייה זו חיזקה דווקא את דעתם שההתנתקות מהזהות הדתית היא הכרחית ורצויה. בחברה החילונית שאליה נכנסים ה"חוזרים בשאלה" אין סדנאות של חברות מחדש שאמורות להכשיר את הנכנסים לקודים התרבותיים החדשים, כמו שפה, לבוש, טקסים ומנהגים, והיחיד מוצא עצמו לעתים בבדידות קשה תוך כדי ניתוק מהרשת החברתית הראשונית והמשנית של עברו, ללא עזרה מארגונים, מבני משפחה או מחברים הן בקהילה החרדית שאותה עזב והן בקהילה החילונית שאליה הוא מבקש להיכנס.

נוסף על כך, בחברה החרדית יש גופי פיקוח המכונים "משמרות צניעות", "משמרת קודש וחינוך", "ועד צניעות", "ועד טוהר מחננו", "האגודה למען טוהר המחנה" ו"ועדת נשים מתנדבות לשמירת הצניעות בכותל המערבי".⁷⁴ גופים אלה מוקמים אד הוק לשם ביצוע משימה מוגדרת כמו חיסול יחסים אסורים בינו לבינה, הוצאת אינטרנט מהבית, החזרת בן סורר לביתו, איום על בעל תשובה בשל התנהגות לא נאותה, גירוש נערים "שפאבניקים" (נוער שוליים חרדי, נערים שאינם לומדים תורה ונפלטים מהשיבות, מסתובבים בשכונות חרדיות, יושבים על הגדרות ומציקים לנערות ולעוברי אורח), לעתים תוך כדי שימוש בפשקווילים (כרוזים), באיומים ואפילו באלימות פיזית. נציגי משמרות צניעות אלה מוזמנים גם לתת הרצאות לפני קבוצות של נערים ונערות ולפני בחורי ישיבה בתחילת לימודיהם, ומשמשים כגופי פיקוח בתהליך החברות ההדוק על התנהגות היחידים בחברה החרדית.⁷⁵

הפעלת סדנאות בעולם החילוני מועטות מאוד והן על בסיס התנדבותי אישי. לדוגמא, אגודת "ה.ל.ל." מציעה סדנאות תמיכה ל"חוזרים בשאלה" ומנסה לעזור בשלבי המעבר השונים של היוצאים מן העולם החרדי. סדנאות אלה סגורות ולא מתפרסמות באינטרנט (מלבד הודעות לאקונית שבתאריך מסוים נערכה סדנה. סדנאות פופולריות נוספות הן של ארגונים שונים כ"ע.ל.ה חופש" (עמותה למניעת השתלטות חרדית ומניעת כפייה

74 להרחבה על גופי המשמרות, ראו: בן-חיים (2005: 11).

75 על פרויקט משיבים וקירוב נושרים בתוך הישיבות החרדיות, ראו: פאר (2005); אפיק (2005); טוקר (2006).

דתית), ו"תחיל"ה" (תנועה חילונית ישראלית ליהדות הומניסטית), בנושאים של פיתוח העצמי החילוני ומניעת כפייה דתית. סדנאות אלה מפורסמות בעיקר באינטרנט. בשנים האחרונות הן הופכות לבמה כנגד כפייה דתית ומשמשות פחות כסדנאות של חברות מחדש או ככאלו שנועדו להקל על המעבר של ה"חוזרים בשאלה". באתרי האינטרנט של ארגונים אלה אפשר למצוא חוברות רבות כנגד הכפייה הדתית והחרדית. פעילויות נוספות הן של אנשים פרטיים ברחבי הארץ המציעים סדנאות רוחניות,⁷⁶ כל אחד לפי מומחיותו המיועדות לקהל הרחב ואינן ייחודיות לקהל של "חוזרים בשאלה". תקציביהם של ארגונים אלה קטנים יחסית בהשוואה לאלו של ארגונים חרדיים, ותמיכתם ביוצאים מהעולם החרדי מועטה ביותר ולזמן קצר. הם נותנים, למשל, מלגת קיום או לימודים, מקום מגורים זמני, עזרה של פסיכולוג, כרטיסי הנחה לתיאטרון, סדנאות להכשרה מקצועית, חיפוש עבודה והפנייה ללימודים להשלמת בגרות.

(א) "חוזרים בתשובה"

חיים סולומון: "בזכות המפגשים אני היום תלמיד תורה בעולם מקודש"

חיים, "חוזר בתשובה" בן 39, החל את חזרתו לדת בגיל 30 לאחר שהוזמן להשתתף בשבת אצל חברים דתיים ואז החל ל"התחזק". הוא שירת בצבא כלוחם בגבעתי ועד גיל 30 התפרנס כאיש פרסום במרכז. משפחתו אשכנזית ויש לו שתי אחיות. אימו מורה בבית ספר תיכון במרכז הארץ ואביו רופא שיניים. לאחר שסיים קורס משגיחי כשרות החל לעבוד במלונות במרכז הארץ בתור משגיח כשרות. בבקרים הפנויים הוא לומד תורה בישיבה ליד ביתו בבני ברק. חיים נשוי ואב לחמישה בנים. אשתו מארגנת ערבי "התחזקות" לנשים חילוניות.

תהליך השינוי אצלי לקח תקופה ארוכה. לאחר סיום השירות הצבאי עלו בי ספקות ראשוניים לגבי המקום שלי כבן אדם בעולם מטורף זה. הבנתי לאט לאט שאני מחפש משהו אחר. מה? לא ידעתי. חבר שלי הפנה אותי לסמינר הקרוב לביתי. מצחיק שאני חייתי שם שנים רבות אבל לא ידעתי שיש שם

76 ראו ספרה של אדלר (2012) מותר ואפשר להיות מאושר: משפת הסבל לשפת האושר ב-100 ימים. אדלר שגדלה במשפחה דתית אותודוקסית עזבה אותה והיא מדריכה באיק"א (האיגוד הישראלי לקאוצ'ינג).

סדנאות. במפגשים אלה חוויתי את ההתקרבות לעולם התורה, ובזכותם אני היום תלמיד תורה בעולם מקודש. השתתפתי במפגשים לאורך השנה ושם יכולתי לדבר, לשוחח ולשמוע הרצאות שונות הקשורות להלכות שונות, לשינויים בעולם זה וכיצד עלי להתנהג. מפגשים אלה חיזקו אותי והיו כמו ספר הדרכה לעולם חדש שבו אני חי כיום.

חיים מתאר את השתתפותו בסדנאות כ"ספר הדרכה לעולם חדש". שם רכש ידע בכל הקשור לקודים התרבותיים החדשים, הנורמות והערכים הרצויים בעולם החרדי, וחוזקה אצלו זהותו המשתנה. חיזוק זה היה משמעותי מאוד עבור חיים שנמצא בתהליך מעבר לעולם חדש עם קודים שונים של לבוש, שפה ואורחות חיים.

מנחם אליהו: "במפגשים אלה... הייתי כתינוק הלומד כיצד להתלבש, כיצד לדבר ובעצם כיצד עליי לחיות"

מנחם, "חוזר בתשובה" בן 25, החל את תהליך ה"התחזקות" שלו לפני כחמש שנים, לאחר שהשתתף בסדנאות שינוי עצמי של ארגון "ערכים". הוא שירת בצבא ביחידת מודיעין והתפרנס ממלצרות. מוצאו אשכנזי. יש לו שלוש אחיות ואח אחד. אמו מנהלת לשכת מנכ"ל בחברת ייעוץ בצפון, ואביו מובטל. מנחם הוא תלמיד ישיבה בירושלים. נשוי ואב לארבעה בנים ושלוש בנות. אשתו פעילה בארגון "ערכים".

היום אני בן 25 ואני זוכר היטב את המפגשים בקומת הגג של מבנה רעוע ליד בית הספר שלי. למפגש הראשון הגעתי לאחר שראיתי מודעה על לוח המודעות: "נשמה... רוצה שינוי?" זה דיבר אליי וברוך השם הגעתי לשם וראיתי את האור בחיים שלי. במפגש הראשון היה כיבוד והמנחה היה רב צעיר. ממש הפתעה. את כל הסטריאוטיפים לגבי חרדים הוא שבר לי. ישבנו במעגל אני ועוד 20 צעירים וצעירות, ואני חייב לציין שהמפגש היה פתוח עם הרבה הומור. דיברנו כשעתיים על ניוון הערכים בעולם החילוני ועל הכוח הפנימי שיש לכל אחד מאתנו למעשים טובים. במפגשים הבאים למדתי דברים חדשים הקשורים לתורה, לשבת ולטקסים היהודיים. במפגשים אלה, שנמשכו כשנה, הייתי כתינוק הלומד כיצד להתלבש, כיצד לדבר ובעצם כיצד עליי לחיות. לאט לאט ראו אצל המשתתפים שינוי ובמיוחד אצלי: התחלתי להשתמש יותר במילה הקדושה "ברוך השם", שמתי ציצית ובהמשך גם כיפה כחולה קטנה (כיום אני כמובן חזק דיי וחובש כיפה שחורה וגדולה). אני זוכר היטב את השבת הראשונה במלון ליד ירושלים שארגנו לנו בסדנה. בשבת זו יכולתי

לראות לראשונה שבת כהלכתה כולל קידוש והליכה לבית הכנסת. במהלך היום ישבנו על הדשא ושוחחנו רבות על היקום ועל הצורך של כל אחד ואחת מאתנו לעשות את השינוי. כיום ברוך השם מצאתי את הנשמה החדשה שלי. תגיד, מה איתך? (הוא פונה אליי) אני יכול להפנות אותך לסמינר התחזקות.

מנחם התחיל להשתתף בסדנאות התחזקות בעיר מגוריו שבדרום הארץ. מתיאורו עולה שתהליך החברות מחדש נועד לא רק לחזק את האמונה האישית של משתתפי הסצנה אלא ללמד גם דברי הלכה, קודים של לבוש, התנהגות, נורמות וערכים חדשים. במהלך המפגשים הם משתנים בהדרגה. השינוי מתחיל בחבישת כיפה כחולה קטנה, בלבישת ציצית ומסתיים בניתוק מהזהות החילונית ובכניסה לזהות דתית חדשה. חיים רואה חובה למשוך אנשים לסדנאות חברות מחדש, ומציע לי להשתתף בהן.

(ב) "חוזרים בשאלה"

על תמיכה ל"חוזרים בשאלה" אפשר לשמוע גם בסיפור של מאיה, "חוזרת בשאלה":

מאיה קוריצקי: "לא הייתה לי שום הדרכה ואף אחד לא עזר לי"

מאיה, "חוזרת בשאלה" בת 40, עזבה את העולם החרדי לפני כ-20 שנה, לאחר שסירבה להשתדך לבחור ישיבה וכמעשה הפגנתי סירבה להדליק נרות בערב שבת. היא לא שירתה בצבא. מוצאה אשכנזי. יש לה חמישה אחים ושלוש אחיות. הוריה החרדים גרים בירושלים; אמה עקרת בית ואביה משגיח במקוואות באזור הדרום. למאיה תואר ראשון ותעודת הוראה בחינוך מאוניברסיטת בר אילן, והיא מורה למדעים בבית ספר תיכון במרכז הארץ. מאיה נשואה ואם לשתי בנות. בעלה הוא סוכן של ציוד צילום לחנויות.

אני זוכרת היטב את הקושי העצום לאחר שעזבתי את בית הוריי. הניתוק הפיזי, והרגשי קשה דיו, ונוסף על כך, נכנסתי לעולם חילוני ללא שום הכנה (כמובן אין "סדנה" לחוזרת בשאלה). מה ללבוש, לאיזה מוסד ממשלתי ללכת, איזה טופס למלא, מה לעשות בשבת הראשונה כשאני לבד בבית, להדליק נרות או לא? האם אני בסדר? אולי אני טועה? עובדה שאין לידי אף אחד. כן, היה קשה מאוד. הניתוק בא לידי ביטוי ברצון שלי ללמוד ולדעת יותר, אבל לא

הייתה לי שום הדרכה ואף אחד לא עזר לי... כשאני חושבת על כך אני נזכרת שדווקא כן עברתי סדנת התחזקות: זה היה בשבוע הראשון שההורים שלי הבינו שמשוהו לא בסדר איתי (כך הם טענו). לא הסכמתי להדליק נרות בערב שבת ובמוצאי השבת הם הכריחו אותי להתארח אצל רבנית ידועה בבני ברק לכמה ימים. בימים אלה ממש שטפו את השכל שלי: את צריכה לעשות כך ולא כך, את תפגעי במשפחה, בעולם הקדוש ובבורא עולם, ועוד. הבנתי ששם לא המקום שלי יותר, וכשחזרתי להוריי הבנתי שאני לא יכולה להישאר שם יותר.

מאיה נשלחה לכמה ימים לרבנית כדי שתעבור תהליך "התחזקות" מהיר שימנע את דיבוריה על שינוי זהותה הדתית. כפייה זו הכעיסה אותה מאוד, ודווקא הכפייה או "שטיפת המוח" כדבריה, השפיעה עליה להזדרז ולעזוב את בית הוריה. מתיאורה אנו לומדים על בדידותה, במיוחד בשבועות הראשונים של השינוי והמחסור בהדרכה או בסדנה, שבאמצעותם תוכל ללמוד קודים תרבותיים חדשים בעולם החילוני והזר שאליו היא נכנסת.

מסיפוריהם של אברהם ורחל, שפגשנו בסעיף הקודם, וכן מסיפוריהם של חיים, מנחם ומאיה, אנו רואים כי בשלב ניתוק הזהות של "חוזרים בתשובה" ושל "חוזרים בשאלה", שינוי מקום המגורים וסדנאות החברות מחדש, ה"התחזקות" והתמיכה, מאפשרים ליחידים להשלים את ניתוקם מהחברה שממנה יצאו. אולם, בעוד ש"לחוזרים בתשובה" סדנאות חבורת מחדש עוזרות בקליטה בחברה החדשה אליה היחיד מבקש להיכנס, הרי של"חוזרים בשאלה" סדנאות ה"התחזקות" (המופעלות בידי החברה החרדית) מחריפות את הבדידות ואת תחושת הניכור והניתוק הן כלפי החברה החרדית שאותה הם עזבו, והן כלפי החברה החילונית שאינה עוזרת להם בקליטתם ומסתפקת בפעילות תמיכה התנדבותית של ארגונים בודדים ושל מתנדבים שמתמקדים בעזרה זמנית.

6. שירות צבאי

אחד ממאפייניה המרכזיים של החברה הישראלית הוא השירות הצבאי. זהו מוסד חברתי מרכזי בהווה ובבניית הזהות בחברה הישראלית המורכת ברובה מעולים ומבני עולים, או כפי ש"הסוציולוגים החדשים" קוראים להם – מהגרים ובני מהגרים. החברה הישראלית נתונה במעגל סכסוך פוליטי וצבאי ארוך שנים ("אומה במדים"), עובדה המעמיקה את התלות בין הארגונים הצבאיים ובין הממסד הפוליטי. תלות זו באה לביטוי בין

היתר בפטור משירות צבאי שניתן לבחורי הישיבות בשנות החמישים של המאה ה-20 (לאחר פנייה אישית של החזון אי"ש לדוד בן גוריון), בתמורה לתמיכה (מסויגת) במדינה. מה שהחל בפטור לכ-400 תלמידי ישיבה, כולל כיום יותר מ-80,000 תלמידים. הפטור מהצבא הוא בעל אפקט סמלי: הבחירה שלא ליטול חלק בארגון זה, אשר נתפס עדיין כמחויבות הלאומית החשובה מכול, מחזקת את השוליות של החרדים ואת הביקורת המוטחת כלפיהם.⁷⁷

פרידמן (1991) טוען שבעיני החרדים הצבא נתפס אמנם כמכשיר חשוב להגנה על העם היהודי במאבק על קיומו, אולם גיוס לצבא מנוגד לאידיאל "חברת הלומדים" ואף פוגע בו. שטדלר (2004); Stadler (2009) מסכימה עם דברי פרידמן ומציינת כי היחס לשירות הצבאי בחברה החרדית דו ערכי: מצד אחד, קיים טאבו בעולם החרדי המתנגד לכל ערך ונורמה שיפגעו במטרה, בערך של "חברת הלומדים" (הצבא נמשל לעתים כ"יצר הרע"). מצד שני, חלום ופנטזיה, כמקום אקזוטי, "אחר" שמאפשר לחלום על ניתוק מלימוד התורה במשך רוב שעות היממה.

מוטיב הצבא חוזר במרבית הריאיונות שערכתי במחקר זה. חוויה זו מופיעה גם אצל "חוזרים בתשובה" וגם בקרב "חוזרים בשאלה". "חוזרים בתשובה" ששירתו שירות צבאי יתארו תקופה זו כמאפיינת את החילוניות בעברם, לכן לא רצוי להזכירה ולדבר עליה. תקופה זו אינה תורמת לזהות הדתית החדשה, ולכן רבים יעדיפו לוותר עליה בסיפור חייהם (במיוחד אם השירות היה שירות עורפי ולא קרבי). הניתוק מן

77 להרחבה על הקשר בין חברה לצבא ועל חשיבות הצבא בזהות הישראלית מקום המדינה ועד היום ראו: קימרלינג (1993); לומסקי-פדר (1997); אלמוג (1997); שבתאי (1999); יזרעאלי (1999); בן-ארי ולוי-שרייבר (2001); בן אליעזר (1995; 2001); כהן (2001; 2008); כהן ובגנו (2001); נבו ושור (2002); לוי (2003); דניאלי (2008); אלחאג' ובן-אליעזר (2003); צפדיה (2010); Azarya (1980) & Kimmerling. כמו כן, חוויית השירות הצבאי ומרכזיותה הוא נושא לוויכוח עמוק בחברה הישראלית: בתוך קבוצות חברתיות, וגם בתוך ומחוץ לעולם החרדי. ראו: אילן (2000); שיינפל (2002); שלח (2003); דורון ולבל (2003); אלמוג (2004: 804); סמימיאן-דרש (2004); לוי (2004), (2005); שפיגל (2007); על השוואה של לימוד התורה בעולם החרדי כמעין טירונות, והחלום על מיניות וגבריות "אחרת" ראו: שיאון (1997); ששון-לוי (2003); חקק (2003); דרורי (2005, 2009); וזולדן (2009) שדנים בגדוד הנח"ל החרדי, אחיטוב (2005א) ורחימי (2009) מציעים לבחון את מסגרות הישיבה והצבא כמסגרות שבהן מתקיימות פרקטיקות של משמוע ומשטור של "עול הצבא" למול "עול המצוות".

העבר כולל ניתוק מן הצבא ואי הכללתו בסיפור החיים שלהם. מנגד, רבים מה"חוזרים בשאלה" מציינים את הצבא כאחת מהאפשרויות להתנתק מזהות העבר: הכניסה לשירות סדיר (או מילואים, תלוי בגיל) היא כניסה למוסד שמקל על המעבר לחברה החילונית. בצבא קיימת שליטה על הזמנים, על הלבוש, על הנורמות ועל התרבות, דבר שמאפשר לעבור ביתר קלות את תהליך החברות מחדש ואת הכניסה לחברה החילונית עם "תעודה" רשמית המעידה על השירות הצבאי, רצוי ביחידה קרבית.⁷⁸

(א) "חוזרים בתשובה"

יעקב סולומון:

"מה שעשיתי שם עשיתי. היום אני ברוך השם בעולם התורה"

יעקב, "חוזר בתשובה" בן 28, שירת בצבא בתפקיד עורפי. לאחר השחרור בגיל 21 החל ל"התחזק" ולשנות את זהותו הדתית. מוצאו אשכנזי. אח לשלוש אחיות. אימו עקרת בית, ואביו מהנדס בתעשייה האווירית. יעקב נשוי ואב לשני בנים. הוא לומד תורה בישיבת "אורות התשובה" בבני ברק. אשתו מוכרת מזון לקראת שבת, חגים ומועדים.

את השירות הצבאי עשיתי בפיקוד העורף. הייתי עובד כללי כזה, לא יודע להגדיר אותו. זה לא עשה לי שום דבר אלא אף הזיק. מה זה עוזר לנשמה שלך אם אתה שם? מה שעשיתי שם עשיתי. היום אני ברוך השם בעולם התורה...

78 החשש המרכזי של העולם החרדי הוא כניסה של העולם החילוני והציוני לעולם הישיבות. חשש זה מובל מהלכת "כל החדש אסור מן התורה" (חתם סופר), קרי, לא לחדש דבר בעולם לומדי התורה. הפרויקטים שח"ר (שירות חרדים בצבא) ונח"ל חרדי מתאימים לַשְׂבָּאֲבִנִיקִים (נוער חרדי מנותק) ולקבוצות שוליים בעולם החרדי שבלאו הכי אינן מתאימות למודל האידיאלי של לימוד תורה ומשפחה ברוכת ילדים. במשפחות חרדיות רבות גיוס לצבא משמעו ניתוק מהמתגייס ולעתים החרמת בני משפחתו. לדוגמא, אריאל משייזבה, בנו של יהודה משייזבה, קמב"ץ העדה החרדית לשעבר, שהקים לאחר פיגוע הדמים בקו 405 (בשנת 1989) את ארגון זק"א. משייזבה מוחרם בעדה החרדית בירושלים בגלל "התקרבותו לציונים" דבר שבא לידי ביטוי, לדידם, בפעילות זק"א, בהדלקת משואה ביום העצמאות בשנת 2003 ובגיוס הבן, אריאל, לגולני. בעוד שאריאל טוען ש"חרדי יכול להתגייס לגולני ולהישאר צדיק", בעדה החרדית דרשו ממנו ומאביו לשנות את שם משפחתם (הם סירבו) ומכנים אותם "חילונים עם כיפה". משפחת משייזבה נשארה חרדית אבל גם בין העולמות. ראו: עקיבא נוביק ידיעות אחרונות, 30.9.2012.

אני לא מרבה לספר על הצבא כי מה זה יועיל? עזרתי למישהו? עשיתי משהו? ואפילו אם הייתי קרבי אז מה! כיום אני מבין שעדיף להיות תלמיד תורה מאשר סתם חייל. עדיף חייל בצבא השם מאשר חייל בצבא הישראלי. שלא תבין אותי לא נכון, אני מבין שיש כאלו שנלחמים אבל גם אני שם במלחמה, רק שאני מבטא את החוזק שלי לא בנשק, כי אם בגמרא!

יעקב מציין כי השירות הצבאי לא מתאים לזהותו הדתית החדשה, אולם בדבריו בולטים הדימויים מהשפה הצבאית: "חייל בצבא השם", "מלחמה של לומדי תורה". השיח הציבורי כנגד לומדי התורה שאינם משרתים בצבא משפיע גם על יעקב, והוא חוזר כמה פעמים על כך ששירת בצבא. יעקב מתייחס לצבא באופן דואלי: מצד אחד הוא שירת שירות צבאי כחלק מהעולם החילוני בעברו, אבל מצד שני זה היה שירות בעורף ללא הילה, שירות שאין בו גאווה. כיום הוא תלמיד ישיבה שעושה שימוש במושגים צבאיים כדי להצדיק את המצב הקיומי העכשווי.

נחמן יהודה: "עשיתי שירות צבאי אבל אני לא גאה בכך"

נחמן, "חוזר בתשובה" בן 33, החל ל"התחזק" בגיל 21 לאחר פציעה בצבא כלוחם בגולני. מוצאו אשכנזי. יש לו שני אחים ושתי אחיות. נחמן נשוי ואב לשני בנים. הוא לומד בישיבה בירושלים. אמו מפקחת במשרד החינוך באזור ירושלים ואביו מתקין מזגנים. בתקופת החגים הוא מתפרנס משליחויות שמטיל עליו רב הישיבה. אשתו מתפרנסת מכתיבת טור בשבועון החרדי משפחה.

את השירות הצבאי שלי עשיתי בהתחלה בחיל התותחנים. אולם לאחר שנפצעתי באימון עברתי להיות מדריך. אני לא מדבר על התקופה הזו. אני לא מתבייש, זה חלק ממה שכל חילוני עושה. היום ברוך השם אני תלמיד ישיבה בעולם התורה. אני לא זקוק לספר על הפריצות בצבא זה לא יתרום ללימודים שלי כיום. הצבא היה מבחינתי משהו שכולם עשו, אז גם אני עשיתי, אבל כיום אני נמצא במקום רוחני גבוה יותר. אני אשתמש ברמב"ם, ברש"י ובתורה כדי לתאר את עולמי. הצבא הוא מקום של מלחמה, מקום שאני לא בו היום, ברוך השם.

גם נחמן, כיעקב, מציין כי הניתוק מזהותו החילונית דורש גם שינוי ומרחק מתקופת השירות הצבאי. אין לגיטימציה לסיפור עבר שאינו תורם לערך לימוד התורה בחייו כיום. נחמן מעדיף את עולם התורה כעולם רוחני

גבוה. הצבא לא תורם לזהות הדתית החדשה, לכן נחמן מבקש להתנתק מעברו הצבאי ומבקש להמעיט מהמוטיבציה שלו בעברו הצבאי. השירות לא מוצג כנובע מתוך מניע לאומי אלא כ"משהו שכולם עשו, אז גם אני עשיתי".

(ב) "חוזרים בשאלה"

הצבא בולט גם בסיפורים של "חוזרים בשאלה" רבים:

שמעון שריקי: "הודעתי להורים שאני מתנתק והולך לצבא!"

שמעון, "חוזר בשאלה" בן 22, הודיע למשפחתו החרדית בירושלים שאינו מסוגל עוד ללמוד תורה מבוקר עד ליל. מוצאו מזרחי. יש לו שישה אחים ושתי אחיות. אמו עקרת בית ואביו מתפרנס מתרגום מסמכים משפטיים לאנגלית ולצרפתית במשרד עורכי דין חרדי בירושלים. שמעון משרת בצבא הקבע בדרגת סגן ביחידה קרבית, בצנחנים. שמעון רווק. החלטתי שאני לא יכול יותר ללמוד תורה מבוקר עד לילה. אני רוצה שינוי. יש עוד חיים שם בחוץ. הרגשתי חנוק. לאחר שסיימתי ישיבה קטנה הבנתי שאני יכול לעזוב ולהתנתק רק אם אלך לצבא. כמובן, כשאמרתי זאת להורים שלי הם התנפלו עלי בכעס איום. לא יכולתי לשאת יותר את הצעקות היום יומיות, ופשוט ברחתי לחבר שקישר אותי לקצין בצבא. בצורה מהירה מאוד עברתי את שרשרת החיול, וכיום אני קצין קרבי בגולני. אני גאה מאוד בכך, אבל מבין שזה לא ערך חשוב ואפילו אנטי ערך בעולם התורה ובישיבה שבה גדלתי. אני לא הולך להורים שלי כדי לא להכעיס אותם, וכדי שהשכנים לא ידברו יותר מדי. ניתוק זה טוב לכולנו, כרגע.

ההחלטה על הליכה לשירות הצבאי היכתה את הוריו של שמעון בתדהמה וגרמה לנתק ביניהם. הוא הבין שיוכל להתנתק מהעולם החרדי באמצעות מסגרת השירות הצבאי, המוגדר בפיו כמקום "אחר", מרוחק, שבו יוכל לבנות את זהותו החדשה. שמעון סיפר בהמשך כי חשוב היה לו לשרת בתפקיד קרבי בגלל הרצון לתרום לחברה (החילונית) שאליה הוא מבקש להיכנס. השירות הצבאי הקרבי מהווה מעין כרטיס כניסה לעולם החילוני, מפני שהוא אמצעי לניתוק מן הזהות הדתית. לגבי שמעון ורבים כמותו הצבא הופך לרכיב חשוב בסיפור החיים שנבנה מחדש לאחר הניתוק מן העולם החרדי.

יעל בן-דור: "היום אני עובדת כמתכנתת בחברת הייטק"

יעל, "חוזרת בשאלה" בת 26, החליטה בגיל 19 כי אינה יכולה לחיות עוד עם כל החומרות והיא מבקשת לעשות שינוי בזהותה. מוצאה ממשפחה חרדית אשכנזית שעלתה מאנגליה בהיותה תינוקת. יש לה חמישה אחים ושלוש אחיות. אמה מורה באולפנה בצפון, ואביה אינו עובד ורוב זמנו הוא לומד גמרא בכולל ליד ביתם בצפון. יעל נשואה ואם לילדה. היא עובדת כמתכנתת בחברת הייטק, לאחר שלמדה את המקצוע בקורס במסגרת הצבאית. בעלה מהנדס בחברת החשמל.

בגיל 19 הבנתי שאני לא שם עוד. זה התחיל בדברים קטנים כמו שאלות על ההלכות, על השידוך המתקרב ועל הרצון שלי לראות דברים אחרים. הוריי כעסו מאוד ונתנו לי אולטימטום: "או שאת מפסיקה עם כל דברי ההבל ורעות הרוח או שאת לא אתנו." כמובן שהיה לי קשה מאוד ובכיתי הרבה, אבל החלטתי שהפעם אני הולכת עם האמת הפנימית שלי. קמתי לאחר התלבטות קשה והלכתי למלון בעיר בשרון. לאחר כמה ימים ראיתי מודעה בעיתון על כך שדרושות מתכנתות מחשבים בצבא. קפצתי על המציאה והרמתי טלפון. התקבלתי, ולאחר קורס שנמשך חמישה חודשים הפכתי למתכנתת מחשבים. הקורס בצבא ממש עזר לי, לא רק מבחינה מקצועית אלא גם בנושא הזהות שלי: למדתי סלנג צבאי ולמדתי דברים רבים על העולם החילוני. התחלתי לקרוא ספרי מתח של רם אורן ושל ג'ון גרישם. יצאתי לסרטים והתחלתי לצאת עם החבר שלי כיום, ישי, בן 29. הצבא עזר לי להתנתק אבל גם עזר לי לחיות. היום אני עובדת בחברת הייטק.

יעל, שמרדה בהוריה והתגייסה לצבא, מתארת את חשיבות הצבא בחייה: הוא משמש לה רשת חברתית חלופית לזו שהתנתקה ממנה. היה לו תפקיד מרכזי בהתפתחותה המקצועית כמתכנתת מחשבים, וגם כמקום שבו התחילה לבנות את הזוגיות שלה. ההתנתקות ממעגל המשפחה הראשוני ומחבריה בעולם החרדי הייתה קשה, אבל המסגרת הצבאית אפשרה לה להסתגל לניתוק שנכפה עליה ולהפכה לתקופת ביניים ומעבר, לתקופת הסתגלות לעולם תרבותי וחברתי חדש. בצבא החלה יעל לקרוא ספרי מתח. בניגוד לשמעון – שהשירות הצבאי פגע לדעתו בערך לימוד התורה – יעל נכנסת לחברה שבה ערך הפנאי והעבודה מרכזיים. הצבא היה עבור יעל לא רק שירות חובה, אלא מוסד שבאמצעותו עברה תהליך ניתוק מעברה ותהליך חברות מחדש.

השלב הראשון בטקס המעבר הוא כאמור שלב ההפרדה והניתוק. שלב זה מאופיין בטקסי ניתוק, הן של ה"חוזרים בתשובה" והן של ה"חוזרים בשאלה". בשני נתיבים אלה ראינו את סמלי הניתוק בלבוש, בשינוי השם הפרטי, בתמונות ובחפצים (ספרים, קלטות, מחשב וטכנולוגיה), בניתוק פיזי ובשינוי מקום המגורים, בסדנאות חברות מחדש ובשירות הצבאי. באמצעות סמלים אלה מבטאים היחידים את התנתקותם מזהותם הקודמת.

ב. טקסי ביניים ומעבר: אתנוגרפיה של סמלי ביניים ומעבר

השלב השני בטקס המעבר הוא תקופת ביניים שמקבלת ביטוי בסמלים לימינליים.

שלב הביניים הוא מורכב, הן ל"חוזרים בתשובה" והן ל"חוזרים בשאלה". הראשונים, שמתנתקים מעולם חילוני, מבקשים להיכנס לעולם סגור וטוטלי שהדגש בו על הקולקטיב ועל מצבי קומיוניטס (אחדות קהילתית) גבוהים. המצבים הלימינליים הרבים מתבטאים בטקסים דתיים ציבוריים ופרטיים: חגים ומועדים, שבתות וטקסי מעגלי חיים. על ה"חוזרים בתשובה" מופעל לחץ ללמוד במהירות כיצד לבצע טקסים אלה. מנגד, ה"חוזרים בשאלה" שהתנתקו מהעולם הסגור והטוטלי, מבקשים להיכנס לעולם חילוני שיש בו מצבים לימינוידיים, כמו טקסים אישיים, ימי הולדת, קבלת תעודת סיום לתואר, מסיבות ומפגשים משפחתיים. עליהם ללמוד כיצד להתנהג בטקסים אלה. בשני המקרים, יחידים המשנים את זהותם הדתית מתמודדים עם מצבים לימינליים מתמשכים הן בעולם שאותו עזבו, והן בעולם שאליו הם מבקשים להיכנס. בהתאם לממצאים של רובין ופאר (1999: 128), נוכל לבחון את מצבי הלימינליות על פני רצף שבקצהו האחד לימינליות מתונה ובינונית, ובקצהו השני לימינליות חריפה. רמת הלימינליות נקבעת לפי רמת ההתמודדות וההסתגלות עם מצבים אלה: מחד גיסא, הסתגלות למצבי לימינליות מתונים ובינוניים מתמשכים, וקבלת עזרה מ"מומחים" בקהילה החדשה שאליה מבקשים היחידים לעבור; מאידך גיסא, מצבי לימינליות חריפים שבהם רמת ההסתגלות נמוכה יחסית ומצבי החיכוך והניתוק מרובים יותר.

1. מצבי לימינליות מתונים ובינוניים

(א) "חוזרים בתשובה"

רחל בת־אל: "מה עושים? כיצד יודעים את כל ההלכות? הרי כל הזמן מסתכלים עליך"

רחל, "חוזרת בתשובה" בת 27, החלה את שינוי זהותה בגיל 19 לאחר שהשתתפה בסמינר ערכים לזהות עצמית. רחל שירתה בצבא כפקידה ושחררה לאחר כחצי שנה מפני שלא הסתדרה עם מפקדיה. מוצאה אשכנזי. יש לה שלושה אחים. אמה מזכירה בכירה בחברת החשמל, ואביה מורה בבית ספר יסודי במרכז הארץ. רחל נשואה ואם לשני בנים. היא עוזרת גננת בבני ברק. בעלה מוכר תשמישי קדושה מכסף לחנויות בבני ברק. בשבועות הראשונים שבהם שמרתי שבת וחייתי כשומרת מצוות לא ידעתי בדיוק את הכול. מה עושים? כיצד יודעים את כל ההלכות? הרי כל הזמן מסתכלים עליך. הרגשה זו היא לא נעימה כיוון שאת כל הזמן שואלת את עצמך האם זה בסדר? האם הדלקתי את הנרות בשבת? האם המטפחת מונחת כראוי, האם החצאית ארוכה מספיק, האם ניקיתי את כל החמץ ועוד. מצבים אלה ואחרים אפשרו לי מצד אחד להתבונן וללמוד כיצד לעשות את הדברים כראוי. מנגד זה היה די מפחיד. כל הזמן את בהרגשה שאת במבחן. אני זוכרת שלפני פורים הכנתי משלוח מנות. הרי זו מצווה, אבל כמה עושים? כמה שולחים? אני זוכרת שזה היה כחודש לאחר שהגעתי לשכונה בבני ברק, ולא היה לי נעים לשאול. מה עשיתי? הכנתי 50 מנות ליתר ביטחון, כדי שהמצווה תהיה מלאה. בהמשך למדתי שבמצב כזה שבו את לא יודעת כמה, פשוט תשאלי את הרבנית.

רחל מספרת שלאחר כחצי שנה של שיעורים בסמינר "ערכים" בעיר בשרון, היא עברה לגור בבני ברק. המעבר לשכונה חרדית טמן בחובו חרדות, בגלל חוסר ידע מהי התנהגות נכונה בדברים פעוטים שמובנים היטב אצל כל מי שגדל באותה חברה. לכן התנהגה בצורה מוגזמת (50 משלוחי מנות, לעומת אחד, הכולל שני סוגי ברכות, הדרושים על פי ההלכה). זהו מצב של "בין לבין", כי היא טרם נקלטה לתוך החברה. לכן יצרה טקסיות מוגברת כדי לחפות על מצבה. בתקופה לימינלית האדם מחפש, לדברי טרנר, הנחיה מפי ה"מומחים". במקרה זה, רחל למדה להתייעץ עם הרבנית ה"מומחית".

שמעון בן־יהודה: "הודעתי לכולם שאני יוצא למלון כדי להירגע"

שמעון, "חוזר בתשובה" בן 36, החליט ל"התחזק" בגיל 25 לאחר שהתעוררו בו שאלות שונות לגבי חייו ולאחר שירות צבאי כלוחם בשריון. לאחר השחרור התפרנס מעבודות שמירה בחברת כוח אדם. מוצאו מזרחי. יש לו אחות אחת. אימו מובטלת, ואביו נהג מונית בירושלים. שמעון עובד בתור שומר ומנקה של המקווה באזור מגוריו. ברוב שעות היום הוא לומד תורה בישיבה. הוא נשוי ואב לחמש בנות ולשני בנים. אשתו אינה עובדת. אני זוכר היטב את תהליך השינוי שעברתי. זה לא היה פתאומי. קודם יש לך שאלות משונות על החיים, ולאט לאט אתה רואה דברים אחרים. כך קרה איתי. למשפחה שלי ולחברים הקרובים שלי היה קשה לראות אותי פתאום עם כיפה כחולה גדולה וציציות בחוץ. לעתים הם לעגו לי ולעתים סתם לא דיברו איתי. מצב זה שאתה עדיין חי עם ההורים בעולם שאותו אתה רוצה לעזוב הוא קשה. למשל, בשבת. איך אפשר לשמור על השבת כשכולם עושים מה שבראש שלהם? לכן החלטתי להודיע לכולם שאני יוצא למלון כדי להירגע! נסעתי לנתניה לישיבה של "מתחזקים" ושם קיבלתי כוחות נפשיים רבים להמשיך את התהליך. הבנתי שתקופה זו היא זמנית, ושלא צריך לריב על כל דבר.

שמעון מתאר לנו את הקושי לאחר שהוא מכריז על שינוי הזהות ו"שם כיפה" כחולה גדולה וציצית. בתקופת ביניים זו שמעון מתאר מצבים שונים: חבריו ובני משפחתו לועגים לו ולעתים מתנתקים ממנו. הוא רוצה לשמור על השבת אבל אינו יכול בגלל ששאר בני משפחתו אינם שומרים שבת. הוא אינו יודע כיצד לשמור על שבת ועל כשרות, כאשר סביבו איש אינו עושה זאת. שמעון מתאר עצמו כתקוע בין שני עולמות: בין העולם החילוני, עם בני משפחה, לבין העולם שאליו הוא רוצה להתחבר. כדי להתמודד עם מצב זה, הוא יוצא לישיבה, לשישי שבת, שכרגע עבורו היא מקווה תחום ביניים. השהייה בתחום הלימינלי מאפשרת לשמעון להבין שתקופת ביניים זו היא זמנית עד להשלמת זהותו החדשה. שמעון בוחר בדרך מתונה, ללא ריב עם משפחתו.

נחמן לוי: "בתקופת בין הזמנים יכולתי לצבור כוחות ולחזור"

נחמן, "חוזר בתשובה" בן 36, החל ל"התחזק" לאחר ששמע הרצאה של הרב אמנון יצחק. מוצאו מזרחי. יש לו שלוש אחיות. הוא סיים תיכון מקצועי בדרום, ואת שירותו הצבאי עשה בתותחנים בתפקיד של עובד

כללי. הוריו עובדים בחברת החשמל. נחמן אינו נשוי ואינו עובד. לעתים הוא עוזר לאב הבית בתיקונים נחוצים בישיבה שאליה הגיע בגיל 30. הוא שירת בצבא ביחידה עורפית והתפרנס מעבודות חשמל שקיבל מאביו.

חופשת בין הזמנים היא תקופה מדהימה, ותבוא הברכה על מי שיצר תקופה זו. בתקופה זו אנחנו די חופשיים ללכת למקומות שונים ולא ללמוד. אני זוכר חופשה כזו בגיל 21. הייתי די צעיר והייתי לפני שנה נוספת בישיבה. הלימוד מצאת החמה ועד השקיעה היה לי קשה מאוד, אבל כך גם לכל אחד שמוכן להשקיע את כל כולו בעולם התורה הקדוש. תתפלא לשמוע, אבל גם בישיבה יש זמן כזה שבו אתה יכול קצת לצאת ועדיין לשמור המותר. בכלל גבולות המותר והאסור הם די נוקשים, ולפעמים אתה רוצה גם לשבור אותם אבל מפחד. בתקופה זו הלכתי לים, עזרתי להורים שלי לשפץ את הבית, ראיתי יותר טלוויזיה בשעות הלילה והלכתי למספר טיולים עם חברים שלי בדרום הארץ לאזור מצפה רמון. אני זוכר שבחופשה הראשונה ממש לא ידעתי עד כמה מותר כך להתפרק, הרי אני רק עכשיו הפכתי לחרדי, ופחדתי שיגידו שאני שוב חוזר שם. אבל, ברוך השם, במהלך השנים למדתי שבתקופה זו ניתן לצבור כוחות, לחזור עם כוחות מחודשים ומבלי שישאלו אותך שאלות לגבי מעשיך.

נחמן מתאר את חופשת בין הזמנים,⁷⁹ שהיא תקופה המפרידה בין זמן לימוד אחד למשנהו. הוא מצוי בעולם הישיבה זה כעשור, ואנו לומדים מתיאורו שהיה עליו ללמוד את מושג הזמן מחדש: הפנאי בעולם החילוני בעברו הוחלף בזמן מקודש, שכולו מוקדש ללימוד התורה בישיבה. נחמן מספר כי בהתחלה היה לו קושי ללמוד את כל הקודים בעולם זה. למשל, בחופשת בין הזמנים הראשונה שלו הוא חשש להתפרק יותר מדי וחשש שידברו עליו כאילו חזר לעולמו החילוני. בתקופה זו בישיבה, שבה כל התלמידים מכירים את גבולות המותר והאסור בחופשה, נחמן עדיין מבולבל. כמו כל הצעירים בישיבה הוא רוצה להתפרק, להירגע, לצאת

79 חופשת בין הזמנים מתייחסת לשלוש חופשות שונות: מראש חודש ניסן עד ראש חודש אייר; מתשעה באב עד ראש חודש אלול; מיום לאחר יום כיפור עד ראש חודש חשון. להרחבה על תקופה מורכבת זו והיחס האמביוולנטי אליה בעולם החרדי ראו: חקק (2005: 97-101). היום מחולק בישיבות ל"סדרים": "שיעורים", "סדר בוקר", כהכנה לשיעור עיון של הרב; "סדר שני", אחר הצהריים מיועד לבקיאות; ו"סדר שלישי", חזרה על העיון, נמשך עד 22:00 בלילה. על הקשיים בלימוד בסדרים השונים ראו: כהנא (1990); שמש (1990); ברויאר (2004); בר־אור (2005).

לים ולטיולים, אבל מבין שעליו לשמור על גבולות של מותר ואסור שאינם ברורים לו. בשביל נחמן, תקופה זו היא גם בבחינת אישור לזהותו החדשה וליכולתו להתמודד עם הפיתויים של נערים בני גילו.

(ב) "חוזרים בשאלה"

דבורה ברששת: "לקחתי נשימה עמוקה והדלקתי את הטלויזיה"

דבורה, "חוזרת בשאלה" בת 32, החליטה לעזוב את בית הוריה החרדי בגיל 28, לאחר ויכוחים רבים על ענייני השבת ודיונים בשאלה מהי ההתנהגות הקפדנית הרצויה. היא לא שירתה בצבא והתפרנסה כמדריכה באולפנה לבנות. מוצאה מזרחי. יש לה חמישה אחים ושלוש אחיות. אמה מתפרנסת מהדפסת מכתבים ומתרגומם לשפות שונות, ואביה מורה בישיבה קטנה בדרום. דבורה משלימה תואר ראשון במינהל עסקים במכללה האקדמית תל אביב יפו. היא נשואה ואם לשלוש בנות. בעלה סיים תואר ראשון בחינוך, ומשלים תעודת הוראה באוניברסיטת חיפה.

לפעמים לא כל כך ברור לך מה לעשות. למשל, בשבת הראשונה לאחר שיצאתי אני זוכרת היטב את ההתלבטות "האם להדליק נרות או לא?" "האם להדליק טלויזיה או לא." זה נראה אולי מוזר, אבל לאחר שנים כה רבות שאת כמו אוטומט, אז כשאת לבד ועצמאית פתאום, אף אחד לא מסתכל או אומר לך מה לעשות. את פתאום במצב מוזר כזה. החלטתי שאני חילונית, לכן לקחתי נשימה עמוקה והדלקתי את הטלויזיה. לגבי הנרות, הדלקתי אותם בגלל הכבוד שאני רוכשת לבורא עולם. בהמשך הפסקתי גם להדליק נרות.

מצבה הלימינלי של דבורה לא נמוג במעבר לעולם החילוני: האם להדליק נרות שבת או האם להדליק טלויזיה? היא מבינה שהיא חילונית, אולם בכל זאת לא התנתקה באופן מלא מעברה. בהתחלה היא בוחרת להמשיך להדליק נרות שבת, אבל במקביל מדליקה את הטלויזיה (השוו את מצבי הלימינליות, לפי טרנר, לתיאור של קורן, 2005, שמציגה חילוניות מפורסמות המדליקות נרות שבת). מצב מבולבל זה מקבל ביטוי בסמלים מבולבלים, כאשר היא מוותרת על הדלקת הנרות, היא הופכת לחילונית בזהותה.

נעמי מכלוף: "התקופה הקשה הזו שאתה לא יודע באיזה עולם אתה, היא מוזרה"

נעמי, "חוזרת בשאלה" בת 33, עזבה את העולם החרדי בגיל 24 לאחר שפגשה את בן זוגה החילוני בתחנת אוטובוס. היא לא שירתה בצבא ולא עבדה. מוצאה מזרחי. יש לה שש אחיות וארבעה אחים. הוריה החרדים גרים בירושלים, אמה עקרת בית ואביה מתפרנס מעבודות מזדמנות (מזגנים, העברת דירות). נעמי נשואה ואם לשתי בנות. היא עקרת בית. בעלה עובד כטכנאי מחשבים.

כיום אני מגדירה את עצמי כחילונית בעלת תודעה מסורתית (צוחקת), אני שומרת על סעודת השבת, מדליקה נרות שבת (צבעוניים), אבל ללא ברכה. יש לי שתי בנות מקסימות והן רק לומדות כמה זה טוב סעודת שבת משפחתית. אני זוכרת היטב לפני תשע שנים, בגיל 24, ניסו לשדך לי בחור ישיבה, וזאת לאחר שדחיתי כמה הצעות של השדכנית. אמא שלי כעסה עליי מאוד, והיא הצהירה בפני כל המשפחה בסעודת שבת ש"מעתה ועד שאבין את הטעות שלי, שאדע שאני פוגעת בכבוד המשפחה". תקופה זו הייתה לא פשוטה, אבל אמא שלי הבינה די מהר שאם תלחץ עליי אני פשוט אעזוב. לכן, לאחר מספר שיחות, הלחץ התמתן מאוד. אמא שלי הבינה שאני צריכה זמן להתבגרות שלי. אמנם פה ושם היו אמירות כמו "נו, מה קורה?" או "נשמה, כולם כבר מאורסות", אבל הכול היה בגדר הטעם הטוב והכול ככה באמצע. כולם הבינו במשפחה שבסוף הכול יסתדר. בגיל 24 פגשתי את בן זוגי והאור שלי כיום. כך המתנתי עד שפגשתי אותו בתחנת האוטובוס בצפון. ממנו למדתי שהקשיים בחיים שלי לא היו כל כך נוראיים, ושהתקופה הזו שאתה לא יודע באיזה עולם אתה, היא מוזרה. ממנו גם למדתי שיש עולם אחר שאותו אני רוצה לחוות.

מתיאורה של נעמי אנו רואים תקופה של לחץ חברתי: בגיל 24 הוריה, ובמיוחד אמה, לחצו עליה להתארס ולהקים משפחה. נעמי מתארת את עצמה כבחורה בעלת תודעה עצמית חזקה הנאבקת בלחצים המופעלים עליה: מותר פה ושם לזרוק משפטים ("נו, מה קורה?" או "כולם כבר שם"), אבל יש עדיין לשמור על היחסים המשפחתיים. נעמי מתארת תקופה זו כתקופה מוזרה, כהגדרתה: את נמצאת בין הרצונות שלך לרצות את הוריי ולהתחתן, ומנגד רצונך להמתין לאדם המתאים מבחינתך. תקופה ממושכת זו, עד גיל 24, היא תקופה של התמודדות עם קשיים ולחצים חברתיים משתנים, והיא שאפשרה את שינוי הזהות תוך כדי שמירה על הרשת החברתית הראשונית.

במפגש עם בן זוגה החילוני ועם עולם אחר (חילוני), שאותו היא מבקשת לחוות, נעמי מתחילה תקופה לימינלית: היא חיה בעולם החרדי עם הוריה, אולם כמהה לעולם החילוני. עדיין היא פועלת לפי קודי ההתנהגות והלבוש החרדיים, אולם בו בזמן חווה עולם חברתי ותרבותי חילוני. מצב ביניים זה ישתנה לאחר השלמת שינוי הזהות והמעבר לעולם החילוני. גם לאחר המעבר לעולם החילוני יש מקום בעולמה לסמלים מסורתיים, כסעודת שבת משפחתית ונרות שבת צבעוניים, בניגוד ללבנים המסורתיים, ללא ברכה.

2. מצבי לימינליות חריפים וחדים

(א) "חוזרים בתשובה"

בתאל הלוי: "מה יכולתי לעשות? אני לא רצויה אצל הוריי"

בתאל, "חוזרת בתשובה" בת 30, החלה ל"התחזק" בגיל 19 לאחר שהתחמקה משירות צבאי. מוצאה מזרחי. היא נשואה ואם לשלוש בנות ובן. אמה מזכירה בכירה בחברת הייטק, ואביה מהנדס תוכנה בחברת מחשבים. בתאל עקרת בית ותופרת מפות שבת בביתה. שינוי זהותה הדתית גרם לנתק מוחלט בינה לבין בני משפחתה החילונית. בעלה תלמיד ישיבה. תחילת החזרה בתשובה אצלי הייתה בגיל 19 לאחר שהתחמקתי משירות צבאי בגלל בעיות שונות. הבנתי שאני לא רוצה להיות כמו כל חברותיי: צבא, נסיעה להודו ואז לחפש את עצמך חודשים רבים. החלטתי שאצלי זה ייראה אחרת. אבל איך עושים את זה? אני זוכרת שלפני כניסת השבת, לפני שש שנים, הציעה לי חברה טובה לבוא אליה ליישוב ולעשות שבת כהלכתה. בהתחלה לא רציתי, אבל לבסוף לאחר מסע שכנוע אמרתי לעצמי "מדוע לא?" את החודשים שלאחר מכן העברתי באולפנה של מתחזקות באזור המרכז. שם הבנתי את המשמעות האמיתית של משפחה ושל אישה יהודייה. אני זוכרת היטב מצבים קשים מאוד עם הוריי וחברותיי הקרובות: למשל, בפעם הראשונה ששמתי כיסוי ראש בזמן הדלקת נרות השבת כל המשפחה לעגה לי וצחקה עליי, החלפתי את המכנסיים בחצאית ארוכה וגם אז הרגשתי מושפלת. מה יכולתי לעשות? אני לא רצויה אצל הוריי, אבל אני לא יכולה ככה סתם לנסוע למקום אחר ולהגיד "שלום, אני בתאל ואני חוזרת בתשובה!" מה לעשות אבל זה שאת תקועה לך בעולם שאת רוצה לצאת ממנו ותקועה